CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३२८

आ. नै. २५८

ऑं. आ. नै. ३४२.

नं० ३३७३

वे० पा० पु०नं० (१०)

मू० २।८०

(आरक्षित)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
TRIBHUVAN UNIVERSITY
KATHMANDU NEPAL

वाल्मीकि विद्यापीठ
पुस्तकालय

वेदान्त. आं. १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शारीरक ॥

वेदान्तसूत्रम्भगवद्व्यासकृतं ।

श्रीकरानन्दकृत सूत्रदीपिका

परमहंस परिव्राजकाचार्य्य श्री मच्छङ्करानन्द कृत वृत्तिसहितं मुनशी हरिवंसलाल बाबू अबिनाशीलालयोराज्ञानुसारेण ॥

३३७३
वे०नं० (१०) मू० २।८०
(आरक्षित)

गोपीनाथ पाठकेन वाराणस्यां लाइट् यन्त्रालयतने मुद्रितम् ॥

शाकाब्दाः १७९६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द०नं० ३३७३
श्री०पा०पु०नं० (१०)
श्री ५ को सरकार ... संस्कृत ... २.७५

श्रीगणपतयेनमः ॥

ओं नमस्तुभ्यं महामाये वरदे काम रूपिणि । विद्यारंभं करिष्यामि सिद्धि र्भवतुमे सदा ॥ १ ॥ शंकरस्य नमस्कारं कृत्वा शंकर भाष्यगा सूत्रव्याख्याहि रुकश्लोह सुखार्थं क्रियते मया । २ ॥ वेदांत मीमांसा शास्त्रस्य व्याचिख्यासि तस्येद मादिमं सूत्रं । अधो तस्वा ध्यायेना ऽकर्तृत्वादि रूपस्यात्मनो वधारणं तदव धारणा च्चाविद्या निवृत्ते र्मोक्षस्य सिद्धि रित्यात्मनो ब्रह्मणो विचारस्य कर्त्तव्यता माह ॥ ३ ॥

अथातोब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अथ शब्दः साधन चतुष्टय संपत्यानं तर्य्यमाह अतः शब्दो हेत्वर्थः ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्म जिज्ञासा यस्मादग्नि होत्रादि कर्मानित्य फलं ब्रह्मज्ञानंचानंत फलं तस्माच्छम दमादि साधन चतुष्टय संपत्य नंतरं ब्रह्मणो वक्ष्यमाण लक्षणस्य जिज्ञासा कर्त्तव्येति वाक्य शेषः ॥ १ ॥ पूर्वाधि करणे ब्रह्म जिज्ञास्य मित्युक्तं किंलक्षणं पुनस्त द्ब्रह्मेत्यत आह भगवान्सूत्रकारः ॥

जन्माद्यस्ययतः ॥ २ ॥

जन्मोत्पत्ति रादिर्यस्य तदिदं जन्मस्थिति भंगं जन्मादि अस्य प्रत्यक्षा द्युपस्थापि तस्य विचित्रस्य जगतो यतो जन्मादि यस्मात्सर्वज्ञात्सर्व शक्तेः कारणा द्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्य शेषः ॥ २ ॥ पूर्वाधि करणे सत्य ज्ञानादि रूपस्य ब्रह्मणो विस दृश जगज्जन्मादि-कारण त्वं तटस्थ लक्षण मुक्तं अर्थात्स र्वज्ञता चइदानीं वेदस्या शाय मानत्वेन तामाक्षिप्य अस्य महत इत्यादि वाक्याद्व दजन्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नः प्रतीते रुक्तां रुर्वज्ञतां समाधत्ते ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

विचित्रस्य कृत्स्ने दादेः शास्त्रस्य योनिः कारणं तस्य भावस्तत्वं तस्मात् प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च पुंसां येनोप दिश्यते तद्धर्मोक्तो पदि श्यंते शास्त्रं शास्त्र विदोविदुः अथवा पूर्वाधि करणे यतो वेत्यादि शास्त्रं नविचारितं किंतु चित्यादिकं सकर्त्तृ कमित्यनु मान सुक्त मिति शंकां निवर्त्त यितु मत्ताद्य गम्यत्वेन ब्रह्मणः शास्त्रैक प्रमा णता माह शास्त्रे ति यथाक्त कृत्स्ने दादि शास्त्रं योनिः कारणं प्र माणं गम्यत्व मुक्तं साक्षादेव शास्त्र कर्त्तृत्वे न चार्थात्सिद्धं ॥ ३ ॥ तदिदानीं सिद्धार्थे शास्त्रस्य संगति ग्रहणाद्य भावात् जैमनीय व चन विरोधाच्चा क्षिप्य रुमाधत्ते ॥

तत्तुसमन्वात् ॥ ४ ॥

तुशब्दः पूर्व पक्षव्या वृत्त्यर्थः त्वदुक्तं नक्तुतः तद्यथोक्तं ब्रह्म वे दांत शास्त्रादेव गम्यते कथं समन्वयात् सम्यगन्वयः समन्वयः षड्वि ध तात्पर्य लिंगं तस्मात् पूर्वाधि करणे पुत्रस्ते जात इत्यादौ सं गति ग्रहणास्य रज्जुरियं नायं सर्प इत्यादौ प्रयोजनस्य चदर्शनात् जैमिन्यादि वचनानां कर्माभि प्राय कत्त्वात् सर्वज्ञे रुर्व सक्तौ ब्र ह्मणि शास्त्रं प्रमाण मेव समन्वया दित्युक्तं नच ब्रह्मणः रुर्वज्ञत्वं सर्व शक्ति मत्वंच ज्ञानं नस्य भावाद द्वितीय त्वाच्च तस्मा दुपचा रा त्ज्ञानादिक मेव रुर्वज्ञ रुर्व शक्तिच अतस्तचैव समय इति प्राप्त इदं सूत्रं ४ ॥

ईक्षतेर्नाशब्दं ॥ ५ ॥

मर्सांख्यादि परिकल्पितं प्रधानादि वेदांत शास्त्रेषु प्रति पाद्य ते कुतः अशब्दंहि तत् कथं ईक्षतेः चेतनत्व श्रवणात् इत्यर्थः त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्ते जगे चततां आए ऐचंत इत्यादौ तेज अादिवत् उपचारात् इय मोचण शब्द: इति प्राप्त इदं सूत्रं ॥ ५ ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

गुणयोगा दुपचारा त्सदतो गौणश्चेद्यदि प्रधाना दीना मिति ब्रूषेतन्न कुत: आत्म शब्दात् आत्मेति शब्द स्तस्मात् तथाहि अनेन जीवे नात्मनेति देवतायां आत्मशब्द इति मन्वात्म शब्दोम मात्मा मक्र सेन इति वह्वृत्य वाची भूतात्मेन्द्रि यात्मेति चैना चेतनवा चीवाज्योति: शब्दो यथा क्रतुज्वल नवाची त्यत आह ॥ ६ ॥

तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

नेत्यनु वर्त्तते त्वदुक्तं नकुत: तस्मिन् प्रकृते सदणि मादि शुणे निष्ठा तादात्म्य बुद्धिर्यस्य सोयं तन्निष्ठस्तस्य श्वेत केतोस्तत्त्व मसो ति वाक्यात्स्त्वशुद्धस्य चेतनस्य मोक्षो ऽविद्या तत्कार्य नाशस्तस्य तावदेव चिरंया वन्नविमोच्क्ये थसंपत्स्य इत्युप देश: सुत्या कथनं तस्मात् अरुंधती दर्शन न्यायेन तन्निष्ठते त्यत आह ॥ ७ ॥

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यद्ययं हानयोग्यं हेयं तस्यभावो हेयत्वं नाय मोत्मे ति ब्रूयात् नचतस्य वचन मभिधानं तस्मान्ना रुंधतो नय: चकार सत्वत्व दोषार्थ: संयोगावि प्रयोगांता इति न्याये नावच नमित्यत आ- ह ॥ ८ ॥

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

एतत्कारणं प्रकृत्य यत्रै तदित्युप क्रम्यस्व पिति नाम निर्वचने नस्वयं ह्यपीतो भवती तिस्व स्मिन्नात्मनि चेत नस्याप्ययो लय: तस्मात् कस्मिंश्चि त्कल्पे प्रधानादि जग त्कारणंस्वा दित्यत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आह ॥ ९ ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

स्यादेवं यदि क्वचिद्वेदांतेषु तदप्य वगम्येत तन्नत्वत्र गम्यते सर्वेष्वपि वेदांतेषु गतिरव गतिश्चेत नकारण त्वस्यैव सामान्यं समानस्य भाव समान्यं तस्मात् नत्वदुक्तं नन्वस्तु चेतनं कारणं माभूत्सर्वज्ञ मित्यत आह ॥ १० ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

श्रुतस्य भावः श्रुतत्वं तस्मात्सर्वज्ञं कारणं साक्षाद्वेदेनोक्तत्वादित्यर्थः चकारः सुरचना नुप पत्त्यादिकं समुच्चि नोति पूर्व्वाधिकरणे ऽपते जसौगौणे त्वणेतत्पाये पठितस्यापि ब्रह्मणो मुख्य मीक्षण मुक्तं आत्म शब्दादिभ्यः अत्र तुमयपे विकारे प्राचुर्यं चतुल्यत्वात् प्राय द्दष्ट्या विकारार्थं तैवेत्यानं दमयो जीवः प्रत्युदा हरणे नाक्षिप्य प्रथम मेक देशिनां मते समाधानं ब्रूमः ॥ ११ ॥

आनंदमयोभ्यासात् ॥ १२ ॥

अन्यों तरात्मा आनंद मय इत्यत्रा नंदमयः परमात्मा कुतः तं प्रकृत्यय देष आकाश आनन्दो नस्या दित्यादि नावङ्कृत्वोभिधान मभ्यास स्तस्मात् ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेतिचेन्नप्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

विकार वाचि मयट् शब्दो विकार शब्दः तस्मान्ना नंदमयः परमात्मे ति चेत् एवं यदितन्न प्राचुर्यात्त त्प्रकृत वचने मयड् इति सूत्रात् प्राचुर्यार्थे ताप्य वगम्यते ततस्या नंद विकारोना नदमयःसः किंतु आनंद प्रचुर इत्यर्थः मयट उभय साधारण्ये प्राचुर्य एवाय मित्यत्रको हेतु रित्यत आह ॥ १३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

तस्यहेतुः कारणं एषह्येवा नंदयातीति श्रुत्याव्यप देशो भिधा नं तस्मात् चकार अनंद मयस्य कारण श्रवण माहनतु जीवोवा प्रधानं वा आनन्दस्य कारण मस्त्वित्यत आह ॥ १४ ॥

मांत्रवर्णिकमेवचगीयते ॥ १५ ॥

मंत्रवर्णे प्रतिपाद्यं मांच वर्णिकं सत्य ज्ञानादिरूपं गुहाप्रविष्टं यत्त देवानं दमय शब्देन गीयते चकार उक्त दूषणांतर समुच्चमार्थः अस्तूप क्रमादिना जीव एवेत्यत आह ॥ १५ ॥

नेतरोनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतरो जीव इहन ग्राह्यं: कुतः इदंसर्व मसृजते त्याद्यनुपपत्तेः नउप पत्तिर नुपपत्तिः तस्याः नन्वस्तु इदं संकुचित मित्यत आह ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

भेदोलब्ध व्यभावः रसंह्येवायं लब्ध्वानंदी भवतीति श्रुत्यातस्य व्यप देशस् तस्मात् चकारः संकोचानुप पत्यर्थः प्रकरणादि काम पि जीवस्य प्रधानस्य वास्त्वित्यत आह ॥ १७ ॥

कामाच्चनानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

सोकाम यतेति श्रुत्यायोभि हितः कामस् तस्माच्चेतन एवासु मीयते इत्यनुमानं प्रधानं तस्यानपेक्षा प्रसङ्गइति यावत् चकारः पूर्ववत् नन्वस्तूप चरितः काम इत्यत आह ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्यचतद्योगंशास्ति ॥ १९ ॥

अस्मिन् प्रकरणे अस्य चेतनस्यतन योगस्ता दात्मं शास्ति उ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पदि प्रतिग्रास्तं यदा ह्येवेष इत्यादिना चकारः परिहार समुच्चय अथवा पुच्छ शब्दस्य लाङ्गूले रूढस्या वयवे आधारे च लाक्षणि कत्वस्य तुल्यत्वेव यवप्राये पाठात् ब्रह्म पुच्छ मित्यत्रापि ब्रह्मानन्दस्या वयव इति प्रत्युदाहरणे नाक्षिप्य समाधत्ते सिद्धान्तेन १६ ॥

आनन्दमयोभ्यासात् ॥

अन्योन्त रात्मानं दमय इत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधान मेव ब्रह्म कुतः असन्न वेत्यादिना ब्रह्मणो भ्यासात् ॥

विकारशब्दान्नेतिचेन्नप्राचुर्यात् ॥

विकारो वयवः पुच्छं तस्यशब्दः तस्मान्नस्व प्रधान मितिचेत् एवं यदितन्न प्राचुर्यात् विकार प्राय पाठात् विकार शब्देन ब्रह्मणः स्वप्राधान्यं निवर्त यतीत्यर्थः ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥

तस्यानं दमयादे र्जगतो हेतुः कारणं भाव प्रधानो निर्देशः तेन तद्धेतु त्वव्यपदेशः श्रुत्याभिधानं तस्मात् शेषेष्वानं दमदस्थानेषु ब्रह्मस्व प्रधान मिति पठित्वा पूर्ववद्व्याख्यानं पूर्वाधि करणे मयटो विकारे आनन्दस्या नन्दमात्रे ब्रह्मणो देश कालवस्त्व परिच्छिन्न वस्तुनि मुख्यार्थत्वे न । नः प्राचुर्या नन्दमया वयवेषु अतः प्रायपाठो वाधितः पुनरिहापि मर्यादा धार रूपाणां श्रवणा ज्जीव एव प्राप्तैश्वर्य विशेषः कश्चित्स्या दित्यत आह ॥

अंतस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

अथ पएषोंतरा दित्येस परमेश्वरः कुतः तद्धर्मोपदेशात् तस्य धर्मास्त इर्मा अपहत पाप्मत्वा दयस्ते षां उदेति हवै सर्वेभ्यः पाप्मभ्योय एवं वेदेत्यादि श्रुत्युपदेशोभिधानं तस्मात् नन्वादित्यादिभ्यो नान्य ईश्वर इत्यत आह ॥ २० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

अस्ति देवता दित्योन्य ईश्वरः कुतः यश्चादित्ये तिष्ठन्नि त्यादि नाम्ना धाराधेय भेदस्य व्यप देशात् चकार उक्तव्या इत्यर्थः पूर्वा धि कारणे नन्यथा सिद्ध लिङ्ग वशादन न्यनारिद्ध रूपव त्त्वादि नीतम् अत्वा काश श्रुत्याद्रूढा सर्व भूतो द्भमादेर्लिंगस्य संकोच इति प्रत्युदा हरणो नाक्षिप्य समाधते ॥ २१ ॥

आकाशस्तल्लिंगात् ॥ २२ ॥

आकाश इति होवाचेत्या काशशब्दः परमात्मा कुतस्तस्य पर मात्मनो लिंगं सर्व भूतोत्पत्यादि तस्मात् पूर्वाधि कारोस्य लोकस्य कागति रिति सर्व कारणस्य प्रदर्शनात् उत्तरेपि सर्व कारण मा काशं श्रुत्वा निरूप्य व्यवस्था पितं अचतुन तादृक् किञ्चिदस्ति प्रत्युत सुषुप्ता विन्द्रियाणां सर्व भूत साराणां प्राण लयोत्पत्तोः श्रवणा त्पस्ताव देवता मुख्यप्राण इति प्रत्युदा हरणे नाक्षिप्याति देशेन समाधत्ते ॥ २२॥

अतएवप्राणः ॥ २३ ॥

प्राणइति होवाचेत्यत्र प्राणशब्दः परमात्मा कुतः अतएव सर्व भूतो द्भमादि लिंगादेव पूर्वाधि करणे तल्लिङ्गादा काशप्राण श्र त्यो र्ब्रह्म परत्व मुक्तं नाच ज्योतिर्वाक्ये तदस्तीति रूढमेव ज्यो तिरिति प्रत्युदा हरणेन ज्योतिर्लिंग श्रवणादिति दृष्टांते नाक्षि प्य समाधत्ते ॥२३ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

अथ यदतः परोदिवो ज्योतिरिति ज्योतिः शब्दं ब्रह्मैव कुतः च रणा भिधानात् पूर्वस्मिन् गायत्री वाक्य पादोस्य त्यादिना चरणा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नां पदानां सुन्नात्वात् ॥ २४ ॥

छन्दोभिधानान्नेतिचेन्नतथाचेतोर्पणनि गदात्तथाहिदर्शनं ॥ २५ ॥

पूर्वस्मिन्वाक्ये गायत्रीवा इदं सर्व मेवे त्यादिना गायत्राख्यस्य छन्द सोभि धानात् नब्रह्मण इतिचेत् एवं यदितन्न तथाचेतो र्प ण निगदात् चेतसो मनसो गायत्र्याख्ये छन्दसि ब्रह्मदृष्ट्या समर्प णं निगद्यते कथ्यते ऽनेनेति निगद स्तस्मात् तथाहि दर्शनं ह्रिय स्मात् यथा ऋचेत सोर्पणस्य दर्शनं अवलोकनं तथा न्यत्रापि दर्श नं एत मेव बह्वृचो महत्युक्ये मीमांसते इत्यादि अथवा चेतसो र्पण निगदा दिति चेत सोर्पणं यथाहि गायत्री शब्द भिधेये ब्रह्म णि निगद्यते तथाहि दर्शनं अन्यत्रापि छन्दो भिधायिना शब्देन सैषा विराडन्ना दीनि ब्रह्माभि धानस्य ब्रह्मण्ये च गायत्री दृष्टिः किंनस्या दित्यत आह ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं ॥ २६ ॥

भूतमिदं सर्वमादि शब्देन पृथ्वी शरीर हृदयानि तान्येव पा दा विभागास्ते षां व्यपदेशः कथन न्तस्योय पत्तिः संभवः तस्मात् एवं गायत्र्यां ब्रह्म दृष्टिः गायत्री शब्दा भिधेये ब्रह्मणिना ऽत्तर मात्रं गायत्री भूतादि पादवत् चकारः पूर्वः पक्षिणोपि पूर्ववाक्य ब्रह्मण्ये नुप पत्तिमाह ॥ २६ ॥

उपदेशभेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरो- धात् ॥ २७ ॥

उपदिश्यते इतिवाक्यं परोदिवः अत्रतं द्वितीयं पञ्चमी स प्तम्ये तत्वेन एतस्य पूर्वस्यच भेदात् एवं यदितन्न कुतः उभय

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मिन्न पिपच्च द्वयेपि प्रातिपदि कार्थस्यै कत्वात् अक्ष प्रत्यभिज्ञानान्न विरोधः तस्मात् अथवा पञ्चम्यं तत्वेन सप्तम्यं तत्वेन वा व्यपदेश उभयस्मिन्न पिट्टत्वा ग्रेश्येन: इत्वा ग्रात्मरतः श्येनइति सत्प्रत्यभि ज्ञानान्न विरोध इति पूर्वाधि करणे दिविदिव इतिच प्रकृत्यर्थ माश्रित्य प्रत्यभि ज्ञानेन ब्रह्म प्रतीतौ यच्छ,तेः प्रसिद्धार्थं प्रधानात् ब्रह्मैव युक्तं अत्रापि पदार्थस्य प्राणादेः प्रधानत्वात् उप क्रमोप संहारादि वाक्यार्थं स्तदनु सारेण नय इति देवता जीवोवामुख्यप्राणोवाएकं वाद्वयंवात्रयंवाब्रह्मापिवानतुब्रह्मैवेतिद्द ष्टांतेनाच्छिप्यसमाधत्ते ॥ २७ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

प्राणोस्मि प्रज्ञा नात्मेति प्राणशब्दः परमात्मा कुतस्तथा नुग मात् तथाह्नींद्र प्रर्द्दनाख्या यिकायां यत्वं मनुष्याय हिततमं मन्य से इत्यादि लिंग वाक्यपर्या लोचनया परमात्मनो नुगम उपगमो यस्मात् ॥ २८ ॥

नवक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबंध भूमाह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

नाच परमात्मोप देशः कुतः वक्तुरिन्द्रस्या त्मनउपदेशः कुतः तं मामा पुरस्त सुपास्स्वेत्यादिना तस्मात् इति चेत् एवं यदिनेति पूर्वस्मा दनुवर्तते त्वदुक्तं नकुतः अध्यात्म सम्बन्ध भूमा ह्यस्मिन् हियस्मात् अस्मिन् प्रकरणे आत्मान मधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मं तस्य संबन्धः तत्रवात्म प्रतिपाद कानियाव दस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदा युः नवाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्या दित्युप क्रम्य तद्यथा रथस्यारेषु इत्यादीनि तस्य भूमावा हुल्यं कथं तर्हि मामा युरित्यादिना वक्तुरिन्द्रस्या त्मोप देशः ॥ २९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशोवामदेववत् ॥ ३० ॥

शास्त्रस्य तत्त्व मसीत्यादे र्दृष्टिरर्थो वगतिः तया उपदेशो भिधानं वामदेव वत् यथा वामदेवोहं मनुरभव मित्याद्युक्त वानेव मिति ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेतिचेन्नोपासात्रैविध्याश्रितत्वादिहतद्योगात् ॥ ३१ ॥

जीवस्य मुख्य प्राणस्य तयोर्लिंगं वक्तारं विद्यादिति जीवस्य प्राणएव प्रज्ञात्मे दं शरीरं परि गृह्य त्यादि प्राणस्य तस्मान्न परमात्मन एव ग्रहणमिति चेदेवं यदितन्न उपासात्रै विध्यात् उपासन मुपासात्रिस्रो विधाः यस्याः सात्रिविधातस्या भावस्त्रैविध्यं उपासा त्रैविध्यं तस्मात् जीव मुख्यप्राण ग्रहणे वाक्यभेदः स्यात् नब्रह्म ग्रहण इत्यर्थः प्राणशब्दः कथं ब्रह्मणी त्यत आह आश्रितत्वात् अन्यत्रापि प्राणइति होवाचेत्यादौ ब्रह्मणिच स्वीकारात् तत्तल्लिङ्गा दितिचेत्तत्राह इह तद्योगात् इहास्मिन्न ध्यायेतेषा ल्लिङ्गानां योगात् विद्यमानत्वा त्तत्राचा र्यैकदेशी यस्तु एवं व्याचष्टे जीवमुख्य प्राण लिंगैस्त्र ब्रह्मणएव उपासाया स्त्रैविध्यं विवक्षित मुक्तं तथापि जीव ब्रह्मदेवता मुख्यप्राणानां लिंगसन्निपाते ब्रह्मलिंगं बलीय इति तेनोक्तं यद्यप्यं तस्तद्धर्मोप देशात् इत्यत्रै तदप्युक्तं तथाप्यत्र चकार्य कारण धर्मयोः सन्निपाते कारण मेवाश्रय मिति विशेषः ॥ ३१ ॥

इतिसूत्रदीपिकायां प्रथमाध्यायस्यप्रथमः पादः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वं पादेस्पष्ट ब्रह्म लिङ्गानि वाक्यानि विचारितानि द्वितीय पादे ऽस्पष्टब्रह्म लिंगानि वाक्यान्युपासना प्रचुराणि रूढ़ि विषयाणि विचार्यंते ॥

सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

सर्वेष्वपि वेदांतेषु यत्प्रसिद्धं ब्रह्मसिद्धे रालं वनेन इहसर्वं खल्विदं ब्रह्मैवे त्युक्त माह ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपतेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिता उपासनायां उपादेयत्वे नोपदिष्टाः सत्य सङ्कल्प प्रभृतयः विवक्षितास्चते गुणास्चेति तेषां यस्मिन् ब्रह्मण्युपपत्तिः सम्भवः तस्याः चकार उभय साधारण्य निवारणार्थः जीवे पिकेषां चित्सदृश त्वात् जीव एवेहस्या दित्यत आह ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तुनशारीरः ॥ ३ ॥

शारीरो जीव इहनग्राह्यः कुतः सत्य सङ्कल्पादीनां तस्मिन्न नुपपत्ते रसत्त्वादेवन तु अणुत्वादीनां जीवधर्माणां ब्रह्मण्य संभवः सम: अतोजीवः किंनस्या दित्यतआह ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

एतमिति ब्रह्मणः कर्मत्वस्य अभिसं भवितास्मीति जीवस्य कर्तृत्वस्य व्यपदेश स्तस्मात् चकारोणुत्वादेर्ब्रह्मणि सद्भावे समुच्चयार्थः ननुमा महं जाना मीति वदयं कर्म कर्तृ व्यपदेशः स्यादित्यत-आह ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

शब्दाज्जीवस्या भिधायिनः शाखांतरें तरात्म न्विति सप्तमी त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्पुरुषेहि रण्मयत्वादि गुणाभि धायको विशेषोन्य स्तस्मात् सति चान्यस्मिन्नै कस्मिन् कर्मकर्तृ भाव इत्यभि प्रायः शब्दोपि यजमानः प्रस्तर इत्यादिवद् प्रसिद्धार्थः ॥ ५ ॥

इत्यतश्चाहस्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मरणं स्मृतिः ईश्वरः सर्वभूताना मित्यादिः चकारः प्रसिद्धर्ं तर समुच्चयार्थः ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चनेति चेन्नन्नीचाय्यत्वादेवंव्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भ कमल्पमो कोनीडं यस्याः सार्भ कौकाः तस्याभावस्तत्त्वं तस्मात् एषआत्मा तर्हृदय इति परिछिन्नाय तनत्वान्न केवल मेवं तस्यजोवस्य व्यपदेशो भिधानं अणीयान् व्रोहेर्वाय वाद्या इत्यादि तस्मात् चकार उक्त समुच्चयार्थः नब्रह्म ग्रहणं न्याय्यमिति चेदेवं यदितन्न कुतः नीचाय्य त्वात् एव मणीयस्त्व गुणईश्वरो नीचाय्यो द्रष्टव्यः तस्यभावस्तत्वं तस्माद्यो मवच्च यथासर्व गतमपि व्योमसूची पाशाद्य पेक्षयार्भकौ काश्रणी यश्चएवं चकारो ब्रह्मणः सर्वात्मत्व समुच्चयार्थः ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरितिचेन्नवैशेष्यात् ॥ ८ ॥

सम्यग्भोगः संभोगः सुख दुखादिस्तस्य प्राप्तिः सर्वात्मत्व ईश्वरस्य भोक्तृत्वादि प्रसंग इतिचेत् एवं यदितन्न कुतः वैशेष्यात् अनश्नन्न्योभि चाकाशीती त्यादिना वगतरूपस्य भोगा भावस् तस्मात् पूर्वाधि करणे सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्य परादपि वाक्यात्मनो मयवाक्ये ब्रह्म स्वीकृतं तस्यच वैशेष्येण हेतुना भोक्तृत्वं समर्थितं तस्मादेव जीवोभोक्ता अत्तायस्यै तस्मिन् वाक्ये अथसं हर्तृत्वं त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

था प्यग्निरन्नाद इति श्रुतिलोक प्रसिद्धिभ्यां अरेवात्ताय इत्समास प्रसिद्धिभ्यां मनोमयं ब्रह्मेति दृष्टांते नाच्चिप्य समाधत्ते ॥ ८ ॥

अत्ताचराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

अत्तासंहर्त्ता परमेश्वरः कुतः चराचर ग्रहणात यस्यब्रह्मच चत्रंचेत्यादिना चराचरस्य जंगम स्थावरस्य ग्रहणं स्वीकरणं तस्मात् नन्वग्नि जीवयोरपि साधारण्ये कुतः परमात्मै वात्तेत्यत आह ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

प्रकरणं महावाक्यं नजायते म्रियते इत्यादि तस्मात् चकारः कइत्या वेदेत्यादि द्वुर्वि ज्ञानत्वादि समुच्चयार्थः पूर्वाधि करणे म्रत्यु सन्निपातात् ब्रह्मचत्रादि विश्वमित्या श्रित्येश्वरः संहर्त्तेत्युक्तं इहापि वच्छब्दस्य सन्निहित गुहा प्रविष्टादि शब्दानु सारेण बुद्धि जीव परत्व मिति दृष्टान्तेना च्चिप्य समाधत्ते ॥ १० ॥

गुहांप्रविष्टावात्मानौहितदर्शनात् । ११ ॥

गुहावु द्धिर्हृदयं वातां प्रपिष्टौ तस्याः अन्तः स्थितौजीव परमात्मानौ हियस्मात्तस्य जीवस्य दर्शनं प्रत्यक्षेण तस्य परमात्म नस्तद्दर्शनं श्रुत्या गुहाहित मित्यादि कया तस्मात् ननुबुद्धे रप्यस्ति दर्शन मित्यत आह ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

सोध्वनः पार माप्नोति इतिगंतृत्वे न जीवस्तत द्विष्णोः परमं पदमिति गम्यत्वे न परामात्मनो विशेषणं तस्मात् चकारो बुद्धिः प्रकृति विशेषणा भावं समुच्चिनोति पूर्वाधि करणे प्रथमं पिबंतावि ति सदृशयो जीव परमात्मनो ग्रहणा नुसारेण गुहा प्रवेशादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चरमं नीतं यथा तद्वदेष एव प्रथमं छायात्मनः प्रतीति स्मृत त्वादी नां नयनं तस्मिन् अचा प्यत्यंता रुचिः सकिं जीवोवा देवतात्मा वेति दृष्टांतेना त्रिष्य समाधत्ते ॥ १२ ॥

अंतर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

यए षोक्षिणी इति चक्षुषींतरः पुरुषः सपरमेश्वरः कुतः अ स्तत्वा भयत्वादीनां तत्रोप पत्तेः संभवात् कथं परमेश्वरः सर्व गतो क्षिणीत्यत आह ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

सर्वगतस्या प्युपासनार्थः स्थानस्य पृथिव्यादेः आदिशब्देन रू पस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादेर्नाम उदितत्वादेर्यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिना व्यपदेश स्तस्मात् चकारोन्यस्य स्थानाद्य भाव समुच्चयार्थः माभूद्य प नाक्षिणाक्षि सुखेविश्वत आह ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेवच ॥ १५ ॥

वाक्योप क्रमे प्रकांतस्य सुखविशिष्टस्य प्राणो ब्रह्मकं ब्रह्मेत्यादि ना ब्रह्मण एव नत्वन्यस्याभिधानं तस्मादत्र ब्रह्मण एवग्रहणं चका रोदेशः सहसिद्धं चक्षुस्थानं अस्तिचक्षचि ज्जीवस्यानु यास्यस्या व्यापिनो क्षिस्थाना संभव समुच्चयार्थः उपक्रमो प्यन्यस्य किं न- स्या दित्यत आह ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कस्यगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

श्रुताउप निषत् येन श्रुतोप निषत्क स्तस्य यागति रीश्वर श्रुतिस्मृति प्रसिद्धो देवया नाख्यो मार्गस्तस्य येउच्चै र्वास्मिन् ऽ प्य व्यं कुर्वंतो त्यादिना भिधानात् चकारो ब्रह्मशब्दा दन्यत्रा नुपप त्ति समुच्चयार्थः छायात्म विज्ञानात्म देवतात्म परमात्मनां कथं चि दुपपत्तिसाम्ये कुतः परमात्मैव गृह्यते नेतर इत्यत आह ॥ १६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनवस्थितेरसंभवाच्चनेतरः ॥ १७ ॥

नअवस्थिति रनवस्थितः सर्वदा अवर्त मानत्वं छायात्मानः पुरुषां तरस्य समीपे ऽसत्य विद्य मानत्वं विज्ञा नात्मनो रसादि ग्रहणे सुषुप्ति समयेवा ऽविद्य मानत्वं देवतात्मनो नियाम काभा वाद विद्य मानत्वं तस्याः नकेवल मेतत् अन्ह तत्वादीनां त्रया णा मप्यसंभवः समानः जन्मादि सत्वात् तस्माच्च कार उक्तानु क्त दूषण समुच्चयार्थः नईश्वरादन्यः छायात्मा विज्ञानात्मा देवता त्मेति च पूर्वाधि करणे स्थानादि व्यपदेशादि नांतरा क्षिणो ईश्वर इत्युक्तंस्थानं जीवस्या प्यमृत त्वादिच प्रधानस्यापि स्यादित्या क्षिप्य समाधत्ते ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यमधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

यःपृथिवी मन्तरोय मयतीत्यादावं तर्यमयति नियमयतीत्यंत र्यामी उद्दिष्टः सपरमेश्वरोधि दैवादिषु दैवमधि कृत्यवर्तत इत्य धिदैवं आदिशब्देना ध्यात्ममधि भूतमित्यादिते ष्वधिदैवादिषु कुतः तद्धर्मव्यप देशात्तस्य परमेश्वरस्य धर्मास्तद्धर्माः यंपृथिवी नवेदे त्यादिना दुर्विज्ञानत्वादयः तेषांव्यप देशादभि धानात् अदृष्टत्वा दि गुणेभ्यः प्रधानं किंनस्या दित्यत आह ॥ १८ ॥

नचस्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

नचस्मृत्यै प्रतिपाद्यं स्मार्तंप्रधानं कुतः अतद्धर्माभि लापात् तस्यप्रधानस्य धर्मास्तद्धर्मान तद्धर्मा अतद्धर्माः अदृष्टो दृष्टेत्यादि नोक्तादृष्टत्वा दयस्तेषां मभिलापो ऽभिधानं तस्मात् शारीर स्तर्हिस्या दित्यत आह ॥ १९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शारीरश्चोभयेपिहिभेदेनैवमधीयते २०।

शरीरेभव: शारीरोजीव: चकारोन कारात्तु इत्यर्थ: शारीरो हिन कुत: हियस्मात् उभयेपिकारा वाप्राध्यं दिनाश्च परमात्म नो भेदेनयो विज्ञाने तिष्ठन्नात्म नितिष्ठन्नित्ये वं शारीर मधीयते पठंति पूर्वाधि करणे द्रष्टृत्वादि श्रवणात् नप्रधानं यश्चात्मनि इ ति भेद श्रवणात् नजीवोयं तर्यामीत्युक्तं तद्वदत्रा भानादिति प्र त्युदा हरणेना चिप्य समाधत्ते ॥२०॥

अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

यत्तदृश्य मित्यादि नोक्तः नदृश्योऽदृश्यः तस्य भावस्तत्वं तदादियें षाम ग्राह्यत्वा दीनांते अदृश्यत्वादयः तेगुणा यस्यसोयम दृश्यत्वा दि गुणको भूतयोनिः परमेश्वरः कुतः धर्मोक्तेर्धर्मा सर्वज्ञ इत्या दि नोक्ताः तेषा मुक्तेरभि धानात् जीवप्रधान पदार्थयो रपिकेषां चिद्धर्माणां संभवात् कुतो नस्वीकार इत्यत आह ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यांचनेतरौ ॥ २२ ॥

विशेषणं दिव्योह्यमूर्त्तः पुरुषइति जीवाद्यति रिक्तत्वे न भूत योने र्व्यपदेशः अक्षात्परतः परप्रधानाख्य पदार्थो त्पंचमी निर्दि ष्टात्पर इतिप्रथमां तत्वे न भूतयोनिः परमेश्वरस्य भेदेन व्यपदेशः विशेषणंच भेदव्यप देशाश्च विशेषण भेदव्यप देशौताभ्यां नेतरौ जीव प्रधानाख्य पदार्थौ परशब्देन भूतयो नेरेवा वगमः कुत इ त्यत आह ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

रूपस्य भूतयोनेः स्वरूपस्यानन्तर मुपन्यासा दभिधानात् पुरु षएवेदं विश्वं कर्मे त्यादिना चकारोन्यस्य तदसंभवार्थः पूर्वार्थः पू

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वोधि करणे सर्वस्तत्वं न प्रधानस्य सार्वात्म्ये नच पुरुषस्यन ग्रहणं किंत्वीश्वरस्यै वेतत्युक्तं तदिदं सार्वात्म्यं जाठरेवा सर्वात्मनि वा जीवेपि वाभूताग्नौ वानैकांतिकमित्या क्षिप्य समाधत्ते ॥ २३ ॥

वैश्वानर:साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

आख्यान मेवैवं वैश्वानर मित्यादि नोक्तो वैश्वानर: विश्वस्या सौनरस्य विश्वानर: विश्वे वानरा अस्येति वैश्वानर: परमेश्वर: कुत: साधारण शब्दाविशेषात् साधारण शब्दयोर्विशेष: साधारण शब्दविशेष: वैश्वानर शब्दोग्न्यग्रा दित्यात्मनां साधारण आत्मन स्वजीव परमात्मनो यद्यपि तथाप्यस्ति विशेष: तस्य ह्वाए तस्ये त्यादिनोक्तो द्युमूर्धत्वादि स्तस्मात् द्युमूर्धत्वादि कमपि परमेश्वरस्यैव कुत इत्यत आह ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानंस्यादिति ॥ २५ ॥

यस्याग्निरास्य मित्यदिना स्मर्यमाणं रूपमस्य परमेश्वरस्या नुमीयते नेनेत्यनु मानं लिंगंस्यात् भवेत् इति यस्मात् तस्मात् वैश्वानर: परमात्मै वेत्यर्थः ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योंत: प्रतिष्ठानान्नेति चेन्नतथा दृष्ट्यु पदेशाद संभवात्पुरुष मपिचैन मधीयते ॥ २६ ॥

शब्दादिभ्य: परेभ्य: परमेश्व राग्निशब्दौ आदिशब्दा हृदयं-गार्हपत्याद्यग्नि चेताकल्प नादिशब्दौ च तदादय स्तेभ्य: नकेल मेवमंत: प्रतिष्ठानादपि पुरुषोंत: प्रतिष्ठितं चेदत्यादिना पुरुषस्यांतर वस्थानाच्चन परमेश्वरो वैश्वानर इतिचेत् एवं न्दितन्न कुत: जाठरा परित्यागेन दृष्ट्युप देशात्प रमेश्वरं जाठरी कार

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णीय मिति कथनात् अथवा जाठर वैश्वानरोपाधे: परमेश्वरस्य द्रष्टव्यत्वोप देशाद्, द्युपदेश: कुत इत्यत आह अस्मिन् द्यूमूर्ध त्वा देरसंभवात् असत्त्वात् नकेवल मेतस्य पुरुषत्वस्यापि अधीय ते चैनमग्निं पुरुषंवा जसनेयिन: अयमेवाग्नि चेत्यस्या व्यु त्पयस्या र्थ; तथाहि पठंतिय एषोग्न वैंश्वानरो यत्पु रुष विधमपि चैनम धीयते इतिसूत्र विषयं पठन्ति तेषामेषोर्थ: केवले जाठर परिग्रहे पुरुषेंत: प्रतिष्ठितत्वं केवलंस्यात् नतुपुरुष विधत्वं पुरुषा त्रिध मपिचैन मधीयते वाजसनेयिन: पुरुषविधं पुरुषेंत: प्रतिष्ठितं च देतिमा मूज्जाठर: अस्तु दैवताभूतं चेत्यत आह ॥ २६ ॥

अतएवदेवताभूतंच ॥ २७ ॥

अतएव सुक्त हेतुभ्यो द्यूमूर्धत्वा दिभ्य: नदेवता आदि त्यादि: नचभूतं भौमोग्नि: ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधंजैमिनि ॥ २८ ॥

उक्तेभ्यो हेतुभ्यो जाठर प्रतीको जाठरो पाधिर्वा वैश्वानर उ पास्य इत्युक्तं जैमिनिस् त्वाचार्य: साक्षादपि नापि प्रतीको पा धि वैश्वानरस्ये श्वरस्यो पासन मविरुद्धं मन्यते अस्मिन्पक्षे व.थं प्रादेशमात्र श्रुति रित्यत आह ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य: ॥ २९ ॥

यस्त्वेनमेवं प्रादेशमात्र मिति श्रु तिरति मात्रस्या पीश्वरस्या विरुद्धे त्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यतेकुत: अभिव्यक्ते: अतिमात्रो पी श्वरो भक्तानां प्राप्रादेशमात्र एवाभि व्यज्यते प्रकटी भवति यत: प्रदेशेषुवा हृदयादिषु उपलब्धि स्थानषु विशेषेणाभि व्यज्यते इ तिशब्द: प्रकार वचन: ॥ २९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

बादरि राचार्यः प्रदेशमात्रे हृदये प्रतिष्ठिते वसने साक्षवैव प्रतियषं प्रस्थन्यायेन प्रादेशमात्र श्रुतेर विरोध मन्यते प्रादेश मात्रत्वे च अयम प्रादेश मात्रोप्यनु स्मरणीयः प्रादेश मात्र श्रुते रर्थीव बुद्धये ॥ ३० ॥

संपत्तेरितिजैमिनिस्तथाहिदर्शयति ३१

सम्पत्ति निमित्ता वास्यात्मा देशमात्र श्रुतिरिति जैमिनि रा चार्यो मन्यते कुतः तथाहि समान प्रकरणे वाज सनेयि ब्राह्मणे मूर्धादिष्वनु क्रांतेषु जठरादीन वयवान् संपादयन् प्रादेशमात्र श्रु तिं परमेश्वरस्य दर्शयति प्रादेश मात्रमि हवैदेवाः सुविदिता इ त्यादिना नन्वचा विद्यमाने परमेश्वरे कथं सम्पत्तिर पीत्यत आह ॥ ३१ ॥

आमनंतिचैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनंति चैतं परमेश्वर मस्मिन् चुबुकांतरा लेजाबालः यएषो नंत इत्युप क्रम वरणायां नास्यां चमध्ये प्रतिष्ठित इत्यादिना च कारः सर्वगतस्या चात्यंता सत्वस्य शंकाया अनुदय माह ॥ ३२ ॥

इति सूत्रप्रदीपियां प्रथमाध्यायस्य द्विती यः पादः ॥ तृतीयपादेस्पष्ट ॥

ब्रह्म लिङ्गानि वाक्यानि निर्विशेष प्रचुराणि विचार्यन्ते ॥

द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दात् ॥ १ ॥

द्यौश्चभूश्च द्यु भुवौद्य भुवावादि र्यस्यतदिदं द्यु भ्वादि जगत् त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यायतन माश्रय: यस्मिन्द्यौ पृथिवी चांतरिक्ष मित्यस्मिन् मन्त्रे प्रतिपाद्य ब्रह्मकुतः स्वशब्दात् स्वस्यात्मनो वाचकः शब्दः स्वश ब्दः तमेवैकं जानथ आत्मान मित्यचात्मशब्दः तस्मात् ननुप्रधान मेवकुतो नस्या दित्यत आह ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

मुक्ता अविद्यात त्कार्य शून्यास्तै रुपसृप्यं तद्ब्रह्म यतस्तस्य तथाहि तथाविद्वा नित्यादिना स्मिन् प्रकरणे व्यपदेशोविशेषेणा प देशोभिधानं तस्मात् नन्वस्तु मुक्तो पसृप्य ब्रह्म जगत्कारणं प्र धानंचस्या दित्यत आह ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

अनुमीयते इत्यनुमानं प्रधानं नाचकुतः अतच्छब्दात् तस्यश ब्दः तस्मात्प्रधान प्रतिपादक शब्दाभावा दित्यर्थः चतः शब्द दर्श नात् अस्तु तर्हि चेत इत्यत आह ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

चकारो नंतर हेतोरनु कर्षणार्थः प्राणान् बिभर्तीति प्राणभृ- ज्जीवः सोपिनकुतः यः सर्वज्ञ इत्याद्य तच्छब्दात् जीव ब्रह्मणोर भेदात् जीवःस्या दित्यत आह ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥

भेदस्तत मेवैकं जानथ आत्मान मिति ज्ञे यज्ञातृ भावेन व्यप देशात् जीव ब्रह्मणो र्व्यपदेशः कुतो ब्रह्मै वास्या श्रय इत्यत आह ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मण इति वाक्यशेषः कस्मिन् इत्यु प क्रम्यै कविज्ञानेन सर्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विज्ञानादिकं श्रूयमाणं ब्रह्मण्येवो पपन्न मित्यर्थः ननु प्रकरणा दिना जगत्कारण मेव प्रतीयते नेश्वर इत्यत आह ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यांच ॥ ७ ॥

स्थिति रवस्थिति रनशन मिति यावत् अनश्नन्नन्योभि चाक शीतीति श्रुतेः अदनं भक्षणं पिप्पलंस्वा द्वत्तीतिश्रुत्तेः स्थितिश्च चताभ्या मीश्वरो जीवादन्यः सिद्धः नचेश्वरा दन्यत्र जगत्कारण मिति चकारार्थः कलाचिन्तेयं पूर्वाधि करणे आत्म शब्दात् द्यु भ्वाद्या यतनं ब्रह्मे त्युक्तं तत्रात्म शब्दः प्राणेनैकान्त इत्याक्षिप्य स माधत्ते ॥ ७ ॥

भूमासंप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

बहोर्भावो भूमाभूमेत्यादौ परमात्मैव स्वीकरणीयः कुतः संप्र सादा दध्युप देशात् सम्यक् प्रसीदत्यस्या मवस्थाया मिति सुषु प्तिः संप्रसादः तयातस्या मवस्थायाम वस्थितः प्राणोलक्ष्यते संप्रसा दा त्प्राणात्अधि उपरिएष त्वित्यादिना उपदेशा दभिधानात् ननु प्राणो ह्यिते त्यादिना प्राणोपिभूमा श्रुत इत्यत आह ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

धर्माणां यत्रनान्यत्पश्यति नान्यत् शृणोती त्यादीनां तस्मिन् प रमात्मन्युपपत्तेः चकार स्त्वे षांप्राणे नुपपत्तिं चाह पूर्वाधि करणे प्राणसार्वात्म्यं गौणमित्युक्तं तन्नत्र ब्रह्मणोपि प्रणवस्य सार्वात्म्य दर्शना दित्या क्षिप्य समाधत्ते ॥

अक्षरमंवरांतधृतेः ॥ १० ॥

अश्नुत इत्यक्षरं नक्षरतीति वाएतद्वै तदक्षर मित्याद्युक्तं- अक्षरं ब्रह्मैव कुतः अंवरांतधृतेः अंवर माकाश मव्याकृतं तदंते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यस्य तदिदमं वरांतं तस्यधृति धीरणंतस्याः धृतिरपि चेतनस्य न स्या दित्यत आह ॥ १० ॥

साचप्रशासनात् ॥ ११ ॥

साधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्मकुतः प्रशासनात् प्रकर्षेण शासनं एतस्या क्षरस्य प्रशासने त्यादिना श्रुतं तस्मात् अस्तु प्रशासन मप्यौप चारिक मित्यत आह ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृतेश्च ॥ १२ ॥

अन्यस्या चेतनस्य भावोन्य भावः अचेतनत्वं तस्माद्या वृत्तिः पृथक् करणं अक्षरस्य प्रशासितृ रिदंदृष्टम्इत्यादिना चकार उप चार निवारणार्थः पूर्वाधि करणेऽक्षर शब्दवाच्यं ब्रह्म प्रशासना दि त्युक्तं इदानीं तदपरमेव ब्रह्मध्यायीते तिब्रह्मलोक फल दर्श नादिति वुद्धि सन्निधा नादा क्षिप्य समाधत्ते ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

परं पुरुष मभिध्या योतेतिपरः पुरुषः परमात्मा कुतः ईक्षति मीक्षते इत्यंते ईक्षति कर्मणो व्यपदेशः तस्यकर्म तद्याप्यं तस्य व्यपदेशः तस्मात् सएव चेहपर पुरुष मभिध्ये तव्यः प्रत्यभि ज्ञाय ते पूर्वाधि करणे ईक्षति ध्यायति कर्मणोः पुरुषत्वे न प्रत्यभि ज्ञा नादि केसति ध्यायति कर्म परं ब्रह्मे त्युक्तं तदयुक्तं दहरवाक्यो यक्तमोक्ता जीवस्यवाक्य शेषेसउतम इत्युतम पुरुष शब्दा भिधा-नात् तद्वत्पुरुष शब्दस्यापि ब्रह्म विषयत्वा संभवात् आक्षिप्य समा धत्ते ॥ १३ ॥

दहरउत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

दहरो स्मिन्निवाक्ये दहरः सूक्ष्मः कुत परमात्मा उत्तरेभ्यो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हेतुभ्यो यावान् अयमा काश इत्यादि नोक्तेभ्यः ननु ब्रह्मपुर शब्द श्रवणात् कुतोन जीव इत्यत आह ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यांतथाहिदृष्टंलिंगंच । १५ ॥

गतिर्गमनं शब्दो ब्रह्मलोक शब्दः अहर हर्गच्छंत्य तं ब्रह्मलोक मितिश्रुतेः गतिश्च शब्दश्च गति शब्दौताभ्यां गति शब्दाभ्यां दहरः सः तथाहि दृष्टं हि यथाच तथाश्रुत्यंतरेपि सतासौम्ये त्यादिके इत्यहर र्ब्रह्मलोक गमनं दृष्ट मवगतं नच ब्रह्मलोक इति वै-यधि करण्यं यतए तदेवा हरह र्गमनं लिंगच लिंगमपि सामा नाधि करण्ये नन्वाकाशो पमया गगनं गगना कार मिति न्याये ना काशएव जीवोवा कुतो नस्यात् इत्यत आह ॥ १५ ॥

धृतेश्चमहिम्नोस्यास्मिन्नुपलब्धे ॥ १६ ॥

धारणं धृतिः तस्याः ससेतुर्विधृति रितिश्रुतेः दहरः परमात्मैव अस्यधारणस्य महिम्नः प्रभावस्यास्मिन् परमेश्वरे सूर्य्या चन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादिनो पलब्धेश्च उपलंभात् ननु रूढ्या भूताकाश रावकिं दहरो नस्या दित्यत आह ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

प्रसिद्धि र्वैदिकी आकाशो वैनामे त्यादिना तस्याः चकारोन्यस्या नुप पत्त्यर्थः ॥ १७ ॥

इतर परामर्शात् सइति चेन्ना संभ--वात् ॥ १८ ॥

इतरस्य जीवस्य परामर्शो लिंगं अथ यएष सम्प्रसाद इत्यादि तस्मात्स जीवो दहर इति चेत् एवंयदि तन्न कुतः असंभवात् यावत् यावान्वाय माकाश इत्यादर्लिं गस्येति शेषः पूर्वाधि करणे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पहतपाप्म त्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ताः जीवेपि संभवेयुरित्याक्षिप्य समाधत्ते दहरस्य गर्भभूत मेतत् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तरात् यएषोक्षिणी पुरुषो दृश्यते इति प्राजापत्या द्वाक्या ज्जीवो चचेद्यदि तन्नकुतः आविर्भूत स्वरूपोयतः आविर्भूतं स्वरूप मस्येत्या विर्भूत स्वरूपः अक्षि लक्षितो निरुपाधिक स्वरूपः तु शब्दोन कारार्थः अथ यएषस प्रसाद इत्यादि जीव परामर्श एवं स तिव्यर्थः स्यादित्यत आह ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्चपरामर्शः ॥ २० ॥

परामर्शोहि जीवादन्यस्य परमात्मनो रूपस्य प्रदर्शनार्थः एय आत्मा पहतपा प्मेत्यादि रूपा वगति प्रयोजनः अथवा न्योर्थीय स्य सतया चकारो जीव ग्रहणे पुरुषार्थ माह ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरितिचेत्तदुक्तं ॥ २१ ॥

अल्पा भिधापिनी श्रुतिरल्प श्रुतिर्दहर इति तस्मान्न परमा त्मेति चेदेवं यदितन्नेति सूत्रांतरात कुतस्त दुक्तंतत्त्वदीयं चोद्यं उक्त परिहारं नीचाय्य त्वादिना पूर्वाधिकरणे एतंत्वेव इत्येत च्छब्दस्य प्रकृतार्थत्वाद्दहरस्य जीवता निरस्ता तदयुक्तं तचेत्या दौ सर्वनाम्नः प्रकृतार्थत्वा निय मादित्या क्षिप्य समाधत्ते २१ ॥

अनुकृतेस्तस्यच ॥ २२ ॥

तमेवभांत मित्युक्तः प्राज्ञएव कुतः अनुकृतेरनु करणात् अनु कृति रनुभाति श्रुतेः तस्यचतस्य भासेत्यादि वाक्यादपिनचा प्र सिद्ध मिदं रूप मित्याह ॥ २२ ॥

—— ००० ——

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपिचर्यते ॥ २३ ॥

स्मर्यते गीतासुन तद्भासयत इत्यादिना पूर्वाधि करणेन तचेति सति विषयेच साधारणो सप्तमीन तद्भासयते इति विषयत्व नि षेधकस्मात्या विषयत्वं व्यवस्थितं तद्वत् परिमाण मपिजैव मैश्वरं वेतिसं शयें गुष्टमाचं पुरुष मिति निर्णीतार्थ स्मृत्याजैव मेवेति प्र त्युदा हरणेना चिप्य समाधत्ते ॥ २३ ॥

शब्दादेवप्रमितः ॥ २४ ॥

अगुष्टमाचः परमात्मा प्रमितः कुतः शब्दादेव ईशानादि पद कदंबा देवकथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्य च ब्रूमः ॥ २४ ॥

हृदपेक्षयातुमनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

हृदि हृदये वस्थानस्या पेक्षयातु एव मिति माचस्याथं गुष्टमा च श्रुतिः हृदयस्यां गुष्ठमाचत्वं कुतइत्यत आह मनुष्याधि कारत्वा त् शास्त्रस्येति शेषः मनुष्याणा मधिकारो मनुष्या कारस्तस्य भावस्तत्त्वमतस्मात्मनुष्याणांच प्रायेणस्यां गुष्ठपरिमितं हृदयं त तस्तदपेक्षयां गुष्टमाचः परमेश्वर इति पूर्वाधि करणे गुष्टमाच श्रुतिर्मनुष्य हृदया पेक्षया मनुष्याधि कारत्वा च्छास्त्रस्येति उक्तं तर्हिवेदांता अपिमनु ष्याधिकारा एवेति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समा धत्ते ॥ २५ ॥

तदुपर्यपिवादरायणःसंभवात् ॥ २६ ॥

तेषां मनुष्याणा मुपरियेदेवा दयस्तेषा मपिब्रह्म विद्याया म- धिकारं वादरायण आचार्यो मन्यतेकुतः संभवात् सम्भाव्यते हि तेषाम र्थित्वादिकं विग्रहादि मत्त्वा दित्यर्थः ॥ २६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विरोधः कर्मणीतिचेन्नानेकरूपप्रतिपत्ते-र्दर्शनात् ॥ २७ ॥

यदि विग्रहवतो देवताकस्य यजमानस्यया गेदेवताया विग्रहादि मत्त्वं इति चेदेवं यदितन्न कुतः अनेक रूप प्रतिपत्तेः नैकरूप्रतिपत्ति रनेक प्रत्तिः तस्याः युगपदेको ऽनेक भोजने शक्तः एकोप्य नेकेषां नमस्कार क्रियायां शक्तः इति नाना विधाया व्यवस्थायाः संभवात् कुतएवं लोके दर्शनात् अनेकेषां रूपप्रतिपत्ते र्वातस्याः ऐश्वर्य विशेषा द्देवतानां युग पदनेक शरीर स्वीकारात् तदेव कथ मित्यत आह दर्शनात् तथाहि कतिदेवा इत्युप क्रम्यप्राण इत्यन्तेन श्रौतेनात्मनस्च सहस्राणी त्यादिना स्मार्तेनच वाक्येन देवादीना मनेक शरीर प्रतिपत्ति र्दृष्टा ॥ २७ ॥

शब्द इतिचेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानु मानाभ्यां ॥ २८ ॥

माभूत् कर्मणि विरोधः विग्रहादि मत्त्वे म देवादीनां शब्दार्थी नामनित्यत्वा च्छब्दार्थयो र्नित्यसंबंधा भावात् शब्देवेदेऽर्थ वियोगात् प्रमाणं नस्यात् चेदेवं यदितन्न कुतः अतः प्रभवात् अतो वैदिका च्छब्दाद्देवादि कस्यजगतः प्रभवउत्पत्ति स्तस्मात् सएव कथ मित्यत आह प्रत्यक्षानु मानाभ्यां प्रत्यक्षं श्रुति प्रामाण्यं प्रत्यक्षा पेक्षत्वात् अनुमानंस्म तिः तद्विपर्यासात् एतइति वैप्रजापति रित्यादिका श्रुतिः अनादि निधने त्यादिकास्मृत्तिः अथन मृदः करोतीत्यस्मदादीनां प्रथमतः शब्दः प्रतीयते पश्चात्क्रियते तद्दिदं प्रत्यक्षं प्रजापते रपि पूर्वदेवादि वाचकाः शब्दामनसि प्रादुर्भूताः पश्चात्तान् ससर्जेत्यनु मीयते इत्यनुमानं प्रत्यक्षं चानुमानं च प्रत्यक्षानुमाने ताभ्यामेव सविरोधः तथा वेदस्यजनि मत्वे नानित्यत्वमतः सस्यादित्यत आह ॥ २८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतएवचनित्यत्वं ॥ २९ ॥

अतएव नियता कृतिदेवादे र्जगतो वेदशब्द प्रभवत्वान्नित्यत्वमपि प्रत्येतव्यं माभूदेवं शब्दविरोधः तथापि तदापुन र्जगत्पूर्वं कृत्स्नं लीनं पुनरन्यज् जायते तदास्यादेव विरोध इत्यत आह ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधोदर्शनात् ॥ ३० ॥

अन्यत्वे पि जायमानानां पूर्वेभ्यः पूर्वेषांचा वृत्तावपि प्रत्ययेप्य विरोधः कुतः समान नामरूपत्वा त्पूर्वेषां नोत्तरेषा मितिशेषः स दृशं गौतमादि नामरूपंच सहस्राक्षत्वा दियेषांते समाननाम रूपास्ते षां भावस्तत्वं तस्मात् चकारात्कार्यस्य सत्त्वादपि समानना म रूपत्वमेव कुत इत्यत आह ॥ ३० ॥

दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३१ ॥

सूर्या चन्द्रमसा वित्यादिस्मृति रपिऋषीणां नामधे यानीत्ये व मादिका ॥ ३१ ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारंजैमिनिः ३२

असौवा आदित्यो देवमधु आदिशब्दे नायमेव गौतमोयं भारद्वाज इत्याद्याः तासु मध्वादिषु विद्यास्वा दित्यादीना मादित्या दि रूपस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् फलाभावादसंभवः तस्मात्कारणा द्ब्रह्म विद्याया मप्यनधि कारंजै मिनिरा चार्यो मन्यते ॥ ३२ ॥

ज्योतिषिभावाच्च ॥ ३३ ॥

नकेवलं फला भावादन धिकारः ज्योतिष्यादित्य मण्डलादौ आदित्यादि शब्दानां भावासत्त्वादप्य चेतनत्वा दित्यर्थः ॥ ३३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावन्तुबादरायणोस्तिहि ॥ ३४ ॥

तुशब्दो जैमिनि पक्षव्यावृत्त्यर्थः बादरायण आचार्यो देवतादी मामधि कारभावं सद्भावमाहहि यस्मादस्ति देवताधिकारस्य सूचकं वाक्यजातं तथा विग्रहादि मत्वे ऽर्थित्वादौच ब्रह्मविद्यायाः साकल्ये पिहंतत मात्मान मित्युप क्रम्यइन्द्रोहवै देवताना मित्यादितद्योयो देवाना मित्यादिच पूर्वाधि करणे अत्रैवर्णिक देवानां तद्योयो इतिलिंगा दधिकार उक्तः शूद्रशब्देच परामर्शात् लिंगादर्थित्वात् शूद्रस्या प्यधिकार इतिदृष्टांते नाक्षिप्य समाधत्ते ३४॥

शुगस्यतदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यतेहि ॥ ३५ ॥

शुक्शोकः अस्यज्ञानश्रुतेः पौत्रायणस्य तत्तेषां हंसानामात्मन्यना दरोवचनानं आदरो वहुमानोना दरस्तद्यकं वरमेतस्यंतमित्यादि श्रवणात् श्रुतत्वात् तदारैक्वं प्रत्याद्रवणात् आगमनातू हियस्मात् रैक्वेणह हारेत्वा शूद्रशब्देनात्मनः परोक्ष विषय ज्ञानमस्तीति सूच्यते अतोन जातिशूद्रो ज्ञानश्रुतिः रूढ़िरेव कुतोनस्त्रो क्रियते इत्यत आह ॥ ३५ ॥

क्षत्रियत्वगते श्चोत्तरत्र चैत्ररथे न लिंगात् ॥ २६ ॥

क्षत्रियस्यापि गतेरव गतेरुत्तरत्र संवर्ग विद्या वाक्यशेषे अथ हशौन कंचकापेय मभिप्रतारिणंच काक्षसेनिं इत्यादि प्रतारिणश्चैत्ररथस्य श्रवणात् तेन तेनसमानायां संवर्गविद्याया मधिकानगीतिरेकेणा शूद्रस्याधि कार इत्यत आह ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कार परामर्शा त्तदभावा भिला-पाच्च ॥ ३७ ॥

संस्काराउप नयनादय:तेषां संस्काराणाम्भावस्तेषां तंहो प नोय इत्यादिना ब्रह्मविद्याधिकारे परामर्शो वगम: तस्मान्न शूद्रोधिकारी नचतेपितस्य संस्वितिमं तव्यमित्याह तदभावा भिलापाच्च तस्यशूद्र स्चतुर्थोवर्ण: एकजाति रित्यादि स्मरणेना भिलपनम भिलाप: तस्मात् चकारोनधि कारार्थ: नन्वसंस्कृत विषय: शूद्रशब्दोन जातिविषय इत्यत आह ॥ ३७ ॥

तदभावनिर्धारणेचप्रवृत्ते: ॥ ३८ ॥

तस्यजाति शूद्रत्वस्या भावस्तद भावास्तस्य निर्धारणं नैतट ब्राह्मणोपि वक्तु मर्हती त्यनेन निश्चय: सत्यवचनेन तस्मिन्ज्ञाते जावालि गौतम सुपनेतु मनुशासितुञ्च समिधंसोम्ये त्यादिना प्रवर्त्तनं प्रवृत्ति: तस्माच्चकारो संस्कृतानां शूद्रत्व चतुर्थो वर्ण-इत्यादि विरुद्ध मित्याह ननुगौतमस्या व्रतस्य प्रेरण मित्यत आह ॥ ३८ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ३९ ॥

श्रवणं चाध्ययनं चार्थश्च अर्थ शब्देन वेदार्थ ज्ञानानुष्ठानयो: प्रतिषेध: श्रवणाध्य यनार्थास्तेषां प्रतिषेध: श्रूयते श्रवणा प्रतिषेध: अथहास्यभेद मित्यादिनास्पष्ट स्मृतावुपलभ्यते अर्थादध्ययनादे:अतोनाव्रतं गौतमस्य किंतुन शूद्रस्याधिकार: चकारा दाचारादपि शब्दादेवेत्यस्मिन्न धिकरणे ब्रह्मवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यवो धायेत्युक्तं इहतुप्राणस्य स्वरूपेण कल्पितस्य नब्रह्मै क्य संभव इत्यतस्तदनु नुपत्तौ प्राणोपासनमेव विधेयमिति प्रत्युदा हरणेन संङ्गूक प्लुत्या चिन्ता समाप्यते ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कंपनाच्च ॥ ४० ॥

प्राणएजति महद्भयं वज्रमुद्यत मिति वज्रशब्दं ब्रह्मैव कुतः कम्पनात् चलनात् सर्वस्य जगतः प्राणइतिसेषः पूर्वाधि करणे स र्वशब्दस्से वेहनकस्या श्चित्श्रुतेः संकोचः अथवा प्रागि वेहापि सयाव दित्यादि श्रुत्या संकोचास्स यावत्तदा चिप्येत्यादिना प्रसि द्धा दित्यएव ज्योति रिति दृष्टांते नाच्चिप्य समाधत्ते ॥ ४० ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४१ ॥

परंज्योतिः परमेव ब्रह्मकुतः दर्शनातय आत्मा पहतपाप्मेत्या दिना अस्मिन् प्रकरणे स्यैवदर्शनात् पूर्वाधि करणे ब्रह्मप्रकरणा दानर्थक्य प्रतिहत ज्योतिः श्रुतितः ब्रह्मेत्युक्तं इहतुन ब्रह्मप्रक णं माघ्याकाश श्रु तेरानर्थक्यं ब्रह्मप्रतिपत्यर्थत्वादाकाशस्येति प्र त्युदा हरणेना च्चिप्य समाधत्ते ॥ ४१ ॥

आकाशोर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥

आकाशो वेनामेत्यत्ना काशशब्दः परमात्माकुतः अर्थान्तर मा काश स्तस्यभावस्तत्वं आदिशब्देन नामरूप निर्वहणादिकं तस्य व्यप देशादाकाशं ब्रह्मेत्युक्तं तत्रभेद व्यपदेशो नैकांतः ॥ ४२ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४३ ॥

असत्यपि भेदेप्राज्ञे नात्मना संपरिष्वक्त इत्यादिनाएतस्माच्छ्रा रीरात्पुरुषा त्प्राज्ञस्य परमात्मनो भेदवदुत्क्रमण मुत्क्रांतिर्मृतिः तस्यामयं शारीर आत्माप्राज्ञे नात्मनान्वा रूढ़उत्सृ जन्या ती त्यादिना निर्दिष्टाच्छरी रात्प्राज्ञस्य परमात्मनो भेदः सुषुप्तिश्च उत्क्रांतिश्च सुषुप्त्युत्क्रांतीतयो र्भेदस्तेन ननुजीव परात्मनोः प्रती तौ कुतोनु जीवोन गृह्यते इत्यत आह ॥ ४३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४४ ॥

पतिः सर्वस्याधिपतिः आदिशब्देन सर्वस्य वशीत्यादि पत्याद यस्ते शब्दास्तु पत्यादि शब्दास्तेभ्यः ॥ ४४ ॥

इतिसूत्रदीपिकायांप्रथमस्यतृतीयः ॥

—०●०—

पूर्वपादत्रये ब्रह्मणि समन्वय इत्युक्तं तथाहि केषु चिद्वाक्येषु प्रधानादि वाचक शब्ददर्शनात् प्रधानादावपि कश्चनसमन्वयः स्यादित्या त्तिप्य ब्रह्मण्ये वसमन्वय इति अवधार्यते ऽनेन पादेन ॥

आनुमानिकमप्येकेषामितिचेन्नशरीर-रूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयतिच ॥ १ ॥

अनुमान प्रतिपाद्य मानुमानिकं प्रधान मपिकेषां चित्कठानाम् शाखायां महतः परम व्यक्तमिति शब्द वदिति यदितन्न कुतःशारीररूपकविन्यस्त गृहीतेः शरीरं ह्यत्ररथ रूपकेण विन्यस्तमित्युक्तं तस्याः शब्देन गृहीतेः ग्रहणात् दर्शयति चतथाह्यनंतरातीतो ग्रंथआत्म शरीरादीनां रथिरथादि रूपक क्लृप्तिं दर्शयति चकारा त्प्रकरणादिकंच स्थूल शरीरं कथ मव्यक्त शब्दार्हमित्यत आह ॥ १ ॥

सूक्ष्मंतुतदर्हत्वात् ॥ २ ॥

सूक्ष्मं सूक्ष्मशरीर मव्याकृताख्यंतु शब्द एवकारार्थः कुतस्तदर्हत्वात् तस्याव्यक्तशब्दा भिधानस्या र्हयोग्यं तस्यभावस्तत्त्वं तस्मात्एवं चेत्सएव प्रधानवादः शब्दां तरेण पतित इत्यत आह २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

तस्य परमेश्वरस्या धीनमायतं तस्यभावस्तत्वं तस्मात् सूक्ष्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मीश्वराधीनं नैवप्रधान मित्यर्थः ईश्वरएवकारण मस्तु एवं सूक्ष्म शब्दार्हस्या व्याकृतस्य व्यर्थंकल्पनं स्यादित्यत आह अर्थवत् अर्थः प्रयोजनं सोस्यास्ती त्यर्थवत् नेश्वरस्यापि तद्विना कारणत्व मस्ती त्यर्थः तेनभोग्य त्वादस्तु तदधीनत्वं तस्या पीत्यत आह ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनात् ॥ ४ ॥

ज्ञेयस्यभावो ज्ञेयत्वं यथा सांख्यैरिष्टं प्रधानं नैवमस्य वचनं ज्ञेयत्वस्या वचनं ज्ञेयत्वा वचनं तदधीनोप चारोपि अप्रत्यभिज्ञाय मानत्वा दित्यर्थः चकारो सत्त्वं सरूपस्याह ॥ ४ ॥

वदतीतिचेन्नप्राज्ञोहिप्रकरणात् ॥ ५ ॥

ज्ञेयत्वा वचनम प्रसिद्धं कुतः नोचाय्य मित्यनेन ज्ञेयत्वं वदतिब्रूते इति चेदेवं यदितन्नहि यस्मात् प्राज्ञः प्रकरणात्तस्येति शेषः प्रकरणं महावाक्यं पुरुषान्न किंचि दित्यादिना यथा ग्निजीवौ प्राज्ञस्यापि प्रकरणे तद्वत् प्रधान मपिस्या दित्यतआह ॥ ५ ॥

त्रयाणामेवचैवोपन्यासःप्रश्नश्च ॥ ६ ॥

त्रयाणाम ग्निजीव परमात्मना मेवच प्रधानस्य कुतएव मुपन्यास उत्तरं अग्नेर्लोकादि मित्यादि जीवस्यतत इत्यादि परमात्मनो नजायते इत्यादि प्रश्नोपि अग्नेः सत्वमग्नि मित्यादि जीवस्य येयंप्रेत इत्यादि परमात्मनो न्यच धर्मादित्यादिः एवमनेन क्रमेणत्रयाणामेवन प्रधानस्य आद्यश्चकारः प्रधानस्य स्वरूपासत्वं समुच्चिनोति ननुप्रधानं किंचदशब्द मित्यत आह ॥ ६ ॥

महद्वच ॥ ७ ॥

महांतमित्याद्यै र्यथासांख्याभिमतं महत्तत्वं नशब्दाते महच्छब्देन तद्वत्प्रधान मपिनाव्यक्त शब्देन शब्द्यते चकारस्त्वस्याप्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्व सूचनार्थ: पूर्वाधि करणे ऽर्थतो ऽप्रत्यभि ज्ञानात् नाव्यक्त
ब्दग्राच्यते त्वजामिहतु त्रिगुणत्वादिना प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञातत्व
रोमंच इति प्रत्युदा हरणेना क्षिप्य समाधत्ते ॥ ७ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

अजामित्यादि मंत्रोनस्वातंत्र्येणकस्य चिदर्थस्य प्रतिपादक: अ
विशेषात् आदिशब्दानां नकचिदर्थ विशेषो निरूपयितुं शक्योत्रि
ना प्रकरणादिकं सोयमवि शेषस्तस्मात्किंवदित्यत आहचमस
त् यथार्वाग्बि लश्चमस इत्यस्मिन् मंत्रे स्वातंत्र्येण चमसपदं न
तस्याप्यर्थस्य वाचकं तद्वदजादिपदानितर्हि केयम जादि: प्रति
पत्तव्ये त्यतआह ॥ ८ ॥

ज्योतिरुपक्रमात्तुतथाह्यधीयतएके ॥ ९ ॥

ज्योति रुप क्रमेचचतुर्थ्यर्थे कार्यं प्रथमे यस्या: सातेजो ऽवन्ना
त्मिका प्रकृति: तुशब्दोव धारणे सैवाज्ञा न पुनरन्या काचन कुत:
हियस्मात् यथा जामन्त्रे लोहित शुक्ल कृष्ण रूपा तथा तेजो-
ऽन्नात्मिकां प्रकृत्य यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं त
द्रूपो यत्कृष्णं तदन्नस्येत्य धीयते पठंति एकेकं ढोगा: रूढियोग
योरभावे जाशब्द: कथंतेजोवन्नेषु प्रतिपत्तव्य इत्यत आह ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्चमध्वादिवदविरोध: १० ॥

तेजोवन्नात्मिका लोहितशुक्ल कृष्णात्मिका प्रकृति र्यछागेव
ऊवर्क रोवर्करेण जनसेव्यमाना अपरेण त्यज्यमाना कल्पत इ
ति कल्पना तस्याउपदेश: कल्पनोप देश: तस्मान्नाप्यच विरोध: न
विरोध:अविरोध:कल्पनायांदृष्टांत: मध्वादिवत्यथादित्यस्य मधु
त्वं आदिशब्दाद्वागादेर धेन्वादेर्धेन्वादि मत्त्वं तद्वदजाया: प्र
कृतेरजात्वं पूर्वाधि करणे जाशब्दो रूढियोगा भावात्कल्पन य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तेजोवन्नादि परइत्युक्तमिहापि पंच जनशब्दो रूढो मनुष्येषु र्थः लक्षणया प्राणादि वाक्ये नान्वितः अतोवयव इत्या प्रधा दिषु स्यादिति दृष्टांतेना क्षिप्य समाधत्ते ॥ १० ॥

संख्योपसंग्रहाधिकरणम् →

नसंख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

संख्यायाः यस्मिन् पंचपंच जनाइति पंचविंशते रुप संग्रह पि स्वीकारादपि नप्रधानादीनां श्रौतत्वं कुतः नानाभावात्ते पंचपंचत्वेनि यामका भावान्नानात्वादेतेषा मित्यर्थः नकेव नानात्वा दतिरेकाच्च अतिरेकः पंचविंशति संख्याया आत्मा शयोस्ततः पृथक् श्रवणात् तस्मादपि केपुनस्ते पंचपंच जना त्यत आह ॥ ११ ॥

प्राणादयोवाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

प्राणआदिर्येषांते प्राणादयः प्राणचक्षुः श्रोच मनांसि कु वाक्यशेषात् यस्मिन् पंचपंचजना इति वाक्यस्यशेषः प्राणस्यप्रा मित्यादि तस्मात्कथं प्राणादयः पंचपंच जनाभवेयुः येऽन्नं प्रा दिषुनामनं तीत्यत आह ॥ १२ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

असत्यपि काण्वा नामन्ने तद्देवा ज्योतिषां ज्योति रित्यन्ने ज्योतिषातेषां पंचसंख्या पूर्यते पूर्वाधि करण अत्रज्योतिषो कल्पेनो पासानायां निर्विशेषाद विरोधउक्तः इहतु सिद्ध कार विकल्पायोगात् विरोधे सत्य प्रमाण मिति प्रत्युदा हरणेना प्य समाधत्ते ॥ १३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यप दिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कारणस्य भावः कारणत्वं तेनाकाशादिषु विषयेषु यथैकस्यां शाखायां व्यपदिष्टः सदेवेत्यादिना तथान्यस्या मपि सत्यं ज्ञानम नन्तमित्यादिनोक्तेरभि धानात् चकारः कार्यस्यापि तथोक्ति स मुच्चयार्थ असद्वाइद मित्यादिनाऽस्तिविगान इत्यत आह ॥ १४ ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

प्रकृतस्यैव सत्यज्ञानादि लक्षणस्या कर्षणं प्रतिपादन माकर्षः अव्यक्तनाम रूपादि राहित्ये ना कर्षस्तस्मात् पूर्वाधि करणे सदेवेत्या दिना एव वाक्येन सच्छब्दानु सारेण सच्छब्दोनीतः नैवमच किंचिन्नियामकं जगद्वाचित्वेन कर्मशब्दस्येति प्रत्युदा हरणेना शंक्य समाधत्ते ॥ १६ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

पुरुषाणां कर्तापरमेश्वरः यस्यवैतत्कर्म कर्मशब्दस्य जगद्वा चित्वा जगद्वक्तीति जगद्वाचितस्य भावस्तस्मात् ॥ १६ ॥

जीवमुख्य प्राणलिंगान्नेति चेत्तद् व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

जीवस्य तद्यथाश्रेष्ठ्यादि प्राणस्य चाथास्मिन् प्राणएकधा भ- वतीति इत्यादि लिंगं तस्मात्परमात्मैवेति चेदेवं यदितच्चोक्तं नउ पासात्रै विध्यादिति सूत्रावयवेन वाक्यभेदेन दोषेण व्याख्यातं- निराकृतं ननुप्राण लिंगानां तदन्यभोक्तृत्व प्रतिपादने नापि कथं चिद्रूप योगः स्यान्नजीव परामर्शस्य विनातज्ज्ञान मित्यत आह॥ १७ ॥

अन्यार्थंतुजैमिनिःप्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि- चैवमेके ॥ १८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्योर्थः प्रयोजनं ब्रह्म निर्धारणं यस्य परामर्शस्य सोय
न्यार्थः तमन्यार्थन् तुशब्द एवकारार्थः ब्रह्म निर्धारणार्थमेव जी
परामर्शः तद्यथा श्रेष्टीत्यादिर्नजीवस्य लिंगमिति जैमिनिराच
र्यो मन्यते कुतः प्रश्न व्याख्यानाभ्याम् क्वैषएतद्वा लोके इत्यादि प्रश्
व्याख्यानं प्रतिवचनं अथास्मिन् प्राणे एकधा भवतीत्यादि प्रश्न
व्याख्यानंच प्रश्नव्याख्यानेताभ्या मपिचैव मेकेवा जसनेयिनः ए
मनेन प्रकारेण प्रश्नोयएष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैषतदाभूत इति
ति वचनेपि यएषोंत र्हृदये आकाश इति परमात्म विज्ञानार्थं
वं परामृशति पूर्वाधि करणे ब्रह्मोप क्रमात् ब्रह्म परत्वं यथा
इदिहापि जीवोप क्रमात् जीव परत्व मिति दृष्टांतेना च्छिप्य
माधत्ते ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

आत्मावारे द्रष्टव्य इत्यादि नोक्तः परमात्मैव कुतः वाक्यस्
स्तस्यतु नाशास्ति वित्तेनेत्यादेः अस्मिन्नेव परमात्मनि अन्वय
पर्यवसानम् तात्पर्येण तस्मात् आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भ
तीति प्रिय ससुचितस्य विज्ञानात्मनः प्रतीतेः कागति रित्य
आह ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

आत्मनो वारेदर्शनेनेत्यादि प्रतिज्ञातस्या सिद्धिः तस्यालिं
विज्ञानात्मनो द्रष्टव्यत्वादि संकीर्तनं नतुवस्तु भेदाभिप्राय मित
श्मरथ्य आचार्यो मन्यते कार्यकारण भावेन जीव परमात्मनो
पदभेदस्य विद्यमानत्वात् ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यतएवंभावादित्यौडुलोमिः २१

भेदेना वस्थितस्य नामरूपाभ्यां तथाविद्वा नित्यादि श्रुत्यो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिष्यत: तस्यनाम रूपादि मुक्तस्यैव भेदस्या भावाद्विज्ञानात्मनो द्रष्टव्यत्वा भिधान मित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते जीवब्रह्मणो र्भेदाभेदस्य विद्यमानत्वात् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरितिकाशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अनेन जीवेनेति श्रुत्या परमात्मन एव जीव रूपेणा वस्थान मवस्थितः तस्या विज्ञानात्मनो द्रष्टव्यत्वा भिधान मिति काश कृत्स्न आचार्यो मन्यते जीव ब्रह्मणो र्वस्तुतो भेदाभावात् एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थायेत्यादिना कुतः जीवस्या भिधान मित्यत आह ॥ २२ ॥

प्रतिज्ञादिसूचम् ॥ २३ ॥

पूर्वाधिकरणे प्रत्यभिज्ञां मुख्याम् आश्रित्यजीवपरत्वम्बाक्यस्यनिरस्तमिहनिमित्तो पादानभेदात्सा गौणीत्या शंक्यसमाधत्ते ॥ २३

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्ता नुपरोधात् २४

प्रकृतिरुपादानं ब्रह्मचकारेण निमित्तकारण मपिकुतः येनाश्रुतं श्रुतंभवतीत्यादि प्रतिज्ञायथा सौम्ये त्यादिदृष्टान्तः प्रतिज्ञाचदृष्टान्तश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तौ तयोरुपरोधः पोड़नंसंकोच स्तद्विपरीतोनुपरोधः तस्मात् प्रकृतिनिमित्तम् चेदेकंअचेतनं प्रधानमेव कुतोनस्या दित्यतआह ॥ २४ ॥

अभिध्यातोपदेशाच्च ॥ २५ ॥

सोकामयते त्यादिनाकारणस्य चैतन्यमभि ध्यातस्य उपदेशस्तस्मात् पुरुषाणाम्प्रधानाद्भिन्नत्वा त्प्रतिज्ञाद्युपरोधोपि चकारेणसमुच्चीयते ननुश्रौतार्थापत्ति लब्धोभयकारणत्वस्य ब्रह्मणिप्रलय श्रवणार्थापत्या प्रतिवाधइत्यतआह ॥ २५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २६ ॥

नप्रलय अवणलिंगमस्ति कस्मात्सर्वाणिहवा इमानि भूतानी त्यादौ साक्षादुभयस्योत्पति प्रलयस्याम्नानाद्वेदाद्वेदेन उभयकारणत्वे कर्मणोरैक्यं कुत्रतदुपलब्धं मित्यतआह ॥ २६ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २७ ॥

आत्मनः कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च करणंकृतिः तदात्मानंस्विति श्रौतकर्मत्वं स्वयम कुरुतेति श्रौतकर्तृत्वन्तस्याः सिद्धस्यकथंकार्यत्व मित्यतआह परिणामात् क्षीरस्येव दधिरूपेण अथवापरिणामादिति सूत्रान्तरं आत्मनइति श्रुत्यान्निमित्त त्वमेव कुतउपादान त्वमपीत्यतआह परिणामात् सच्चात्यच्चेति श्रुत्याअन्यथान्याकारप्रतीतिः रज्वाइव सर्पाकार स्तस्मात् नन्चस्त्वन्यरूपभवनं नचोपादानत्व मित्यतआह ॥ २७ ॥

योनिश्चहिगीयते ॥ २८ ॥

हियस्माद्योनिश्चोपादान मपियद्भूतयो निमित्यादिनागीयते पठ्यते पूर्वाधिकरणे म्रत्तिकादि दृष्टान्ता त्प्रकृति र्ब्रह्मेत्युक्तं इहापि प्रधानादि भेदादि निदर्शना न्नानाविवादा इत्याक्षिप्याति देशेन समाधत्ते ॥ २८ ॥

एतेनसर्वेव्याख्याताः व्याख्याताः ॥ २९ ॥

एतेन प्रधान निराकरणेन सर्वेअपिवादा व्याख्याता निराकृताः व्याख्यात पदाभ्यासोध्याय परिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २९ ॥

इतिश्रीम त्परमहंस परिव्राजकाचार्यानन्दात्मक पादशिष्यस्य शङ्करानन्दभगवतः कृतौ सूत्रदीपिकायां प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वाध्याये सर्वोपनिषदां जगत्कारणे ब्रह्मणि समन्वय उक्तस्त स्मिन् विरोधा शंकायामध्यायः तत्रापि श्रुतिवत् स्मृतेराप्तोक्तत्वा त्तद्विरोधा शङ्कास्मृति काराणामपि कपिलस्य प्राधान्यात् प्रथ मंतत्स्मृत्या विरोधमा शङ्क्यपरिहरति ॥

स्मृत्यनवकाश दोषप्रसङ्ग इतिचेन्नान्य स्मृतिदोषानवकाश दोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

स्मृतेर्मूल प्रकृति रित्याद्याः योनाऽवकाशो ऽनवकाशः कर्मश्रु त्याद्यभावे प्रधानप्रतिपादकत्व मपिचेन्नस्या त्तदार्थाभावः सचा सौदोषस्त्र स्मृत्यनवकाश दोषस्तस्यप्रसंगः प्राप्तिस्तस्मादिति चेदेवं यदितन्नकुतः अन्यासांतस्माद व्यक्तमुत्पन्न मित्यादीनां स्मृतीना मनवकाशोर्थाभावः सचासौ दोषश्चान्य स्मृत्यनवकाश दोषस्तस्य प्रसंगस्तस्मात् इन्द्रियाणां सर्वप्रसिद्धत्वा त्सहपठितानाम व्यक्ता दीनांमन्वादि स्मृतिविरोधेपि ग्रहणमित्यतआह ॥ १ ॥

इतरेषांचानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि महदादीनि तेषामनुपलंभन मनुपलब्धि स्तस्या लोकादेवेतिशेषः चकारो व्याप्यस्योपलब्धाव व्यापकस्योप लब्ध्यभाव समुच्चयार्थः पूर्वाधिकरणे ऽपौरुषेय वदतदनुसारि स्मृतिविरोधा त्कपिलस्मृतेरप्रामाण्यादविरोधः समन्वयस्ये त्युक्तं नन्वेवंयोग स्मृतिर्विरोधिनी साचप्रधानादीन् प्रतिपादयति तथा समन्वयस्य विरोधइति प्रत्युदाहरणेना शंकातिदेशेन समाधत्ते २

एतेनयोगःप्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन स्मृत्यनवकाश दोषप्रसंगेन योगोयोग शास्त्रंप्रत्युक्तः नि राकृतः पूर्वाधिकरणे वेदविरुद्धार्थ स्मृतेर्वेदवै लक्षण्या दतन्मूलत्व वत्ब्रह्मवैलक्षण्या ज्जगदप्य तन्मूलमिति दृष्टांतेना क्षिपति ॥ ३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नविलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्चशब्दात् ॥ ४

न ब्रह्म चेतनं जगतः कारणं कुतो जगतो विलक्षणत्वात् तथात्वञ्च जड़त्व मप्यस्य जगतः अविज्ञानं चेत्यस्माच्छब्दा द्वाक्यात्सिद्धमित्यतोन जगतश्चैतन्यं कल्प्यमित्यर्थः नकल्पयामि चैतन्यं किंतु ता आपोब्रुवन्नित्यादिनो पलभ्यतइत्यतआह ॥ ४ ॥

अभिमानि व्यपदेशस्तु विशेषानुगति-भ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः अभिमानिनीनां देवतानां व्यपदेशोभिमानिव्यपदेशः नावादीनां कुतः भोक्तृभोग्य रूपोविशेषः अथवा एताहवैदेवता शब्दोविशेषः अग्निर्वाग्भूत्वे त्यादिनानुगमन मनुगतिः विशेषश्चानुगतिश्च विशेषानुगतीताभ्यां दृष्टांतमाह ॥ ५ ॥

दृश्यतेतु ॥ ६ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थ दृश्यतेलोके चेतनात् केशादिरचेतनात् गोमयादेर्वृश्चिकादिर्वेदेपि यथासतइत्यादि दृष्टांतोचेतनस्या चेतनकारणत्वं ॥ ६ ॥

असदितिचेन्नप्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

निर्गुणे ब्रह्मणिप्रागुत्पत्ते जगतोऽभावाद सत्कार्यमिति चेद्देवंयदितन्नकुतः प्रतिषेधमात्रत्वात् कारणात्मना कार्यस्य विद्यमानत्वात् प्रतिषेध्याभावेन प्रतिषेधमात्रत्वादसत्कार्यमितिशब्दस्य ७

अपीतौतद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसं ॥ ८ ॥

स्थूलादि गुणकस्य कार्यस्य ब्रह्मणोऽभेदे ऽपीतौप्रलये ब्रह्मणोपितद्वत्त्वसङ्गः स्थूलादिमत्त्व प्रसंगः तस्मात् अथवातत्प्रसङ्गाद भेदप्रसङ्गात् भोक्तृभोग्याद्य भावप्रसंगेन अथवा तदभिन्नानां मुक्ता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नामपि तद्वत्प्रसङ्गात् पुनरुत्पत्त्यादि प्रसङ्गात् अथवा भेदसद्भावे तद्वत्प्रसङ्गा त्कारणवत् प्रलयाभावप्रसङ्गा दसमंजसमसमीचीन-मौपनिषदं दर्शनं ॥ ८ ॥

नतुदृष्टांतभावात् ॥ ९ ॥

तुशब्द एवकारार्थः त्वदुक्तान्नैवक्तुतः दृष्टांतस्य आद्यस्थूलस्यघटादेः पृथिव्यादिकं प्रविशतः द्वितीयविभागस्य तेनसुषुप्तावुत्थितस्य तृतीयेतद्देहा देस्तदनुत्पादेनच सांख्यादेस्तुर्थे घटाद्यवस्थानस्या भावेन भावात्मकत्वात् अथवात्वत्पक्षे दृष्टांतस्या भावादेव ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वस्यप्रतिवादिनः पक्षः तस्मिन्विलक्षणत्वादेर्दोषात्चकारो न्यचदोषाभाव समुच्चयार्थः तर्कतस्तावत् स्वपक्षे परिहरिष्याम इत्यतआह ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादन्यथा नुमेयमितिचेदेव-मप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

तर्कस्य युक्ते रेकेनोक्तायाः परेणदूषणाद प्रतिष्ठानमन वस्थिति स्तस्मात् अन्यथा प्रतिष्ठितत्वे कस्य चित्तर्कस्य स्वरूप मनुमाना दवगंतव्यमिति चेद्यदि प्रतिष्ठितस्त्वेप्य वैदिक प्रधान प्रतिपादक तर्कस्या प्रतिष्ठितत्त्वा दविमोक्ष प्रसंगः प्रतिष्ठि तस्त्वस्या परित्याग प्राप्तेः अथवा कपिलस्य सर्वज्ञत्वा त्तदीय तर्कस्यान्यथा प्रतिष्ठि-तत्वमपि चेदेव मपि सर्वज्ञानां बहुत्वात् सर्वज्ञ भावितत्त्वेप्य प्रतिष्ठितत्व मेवातो विनावेदं तर्कतस्तत्व ज्ञानाभावा त्संसाराद-विमोक्ष भावस्तस्य प्रसङ्गः पूर्वाधि करणे ऽत्यन्तवैलक्षण्ये कार्य कारणा भावानुप पत्तिवत् समाधिक परिमाणत्व कारणस्य तद नुपपत्तिरिति दृष्टांते ना क्षिप्य समाधत्ते ॥ ११ ॥

६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतेनशिष्टापरिग्रहाअपिव्याख्याताः १२।

एतेन प्रधाननिराकरणेन शिष्टैर्न परिगृह्यन्त इतिशिष्टापरिग्रहाअरवादि कारणवादा अपिव्याख्याताः निराकृताः पूर्वाधि करणे जगत्कारणे तर्कोऽप्रतिष्ठित इत्युक्तं तर्हिजगद्भेदेन तर्कः प्रतिष्ठित इति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते ॥ १२ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् १३ ॥

चेत् यदि ब्रह्म सर्वेणाभिन्नं भोग्यस्य भोक्तृत्व स्वरूपापत्तिः जीवाभिन्नेन ब्रह्मणा भोग्यस्या भेदात् भोक्त्रापत्तिस्तस्याः शंकायानासौ दोषःस्यात् अभेदेपि ब्रह्मणो भोक्तृभोग्ययोर्भेदः लोकवत् समुद्रा दभिन्नतरंगवुद्बुदयोरिव पूर्वाधि करणे भेदाभेद समाश्रयणेन विरोध समाधानं कृतमेकदेशिनातेनैव विरोध माचमाशंक्य परि हरति ॥ १३ ॥

तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

तस्मात्कारणा दनन्यत्व मभिन्नत्वं कार्यस्य कुतः आरंभण शब्दादिभ्यः आरंभण शब्दो वाचारंभणमिति आदिशब्दे नैतदात्म्य मित्यादयः सचतदादयस्चतेभ्यःतयोरविना भावान्न भेद इत्यत आह ॥ १४ ॥

भावेचोपलब्धेः ॥ १५ ॥

कारणस्य भावेच सत्त्वे एवनासत्त्वे कार्यस्यो पलंभन मुपलब्धि स्तस्याः अतोऽविना भावादन्यत्यत्व मित्यर्थः उत्पत्तेः प्रागूर्द्ध्वं च कार्यस्या सत्त्वात् नकारेणा नानन्यत्व मित्यत आह ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य कार्यस्य सत्त्वाच्च विद्यमानत्वा देव प्रागूर्ध्वं च वर्तमानत्वात् अतोनत्व दुक्तं ॥ १६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्नधर्मांन्तरेणवाक्य शेषात् ॥ १७ ॥

असत्त्वस्य व्यपदेशो ऽसद्व्यपदेश: असदेवेत्यादि स्तस्मात् अस त्कार्य मितिचेदेवं यदितन्न कुत: धर्मान्तरेणा व्यक्तरूपेणास्तित्वं व्यपदिश्यते कुत: वाक्यशेषात् वाक्यस्यशेषो वाक्यशेष: तत्सदा सीदित्यादि स्तस्मात् उपक्रमानु सारी वाक्यशेष: स्यादित्यत आह ॥ १७ ॥

युक्तेश्शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

दधिघटरुचकाद्यर्थिना अतिनियतक्षीरमृत्तिकासुवर्णादिष्वेव प्रवृत्ति दर्शनादिरूपभाष्योक्तयुक्ते: सदेव सौम्येद मित्यादि शब्दान्तरा च्चोत्पत्ते: प्राक्कार्यस्यसत्त्वं कारणा नन्यत्वञ्च ग म्यते ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथैकस्यपटस्यसङ्कोच प्रसारणा द्यवस्थास्व ऽभेदएवमचापिका र्यकारणभाव: चक्रागोगोमहिषयोरिवभेदेकार्यकारणत्वभावसमु च्चयार्थ: पूर्वाधि करणे कार्यकारणयो रनन्यत्ववत् जीवपरयो र- पितत् अस्त्वेकस्य कार्यकारणत्वं तथापि कारणावस्थायां कार्यक्र तार्थ क्रिया किमितिनस्या दित्यत आह ॥ १९ ॥

यथाचप्राणादि ॥ २० ॥

प्राणोपान इत्यादि सयथा एक एवतत्तत्माप्यतत्तत् प्राणनाद्य र्थ क्रियाकारित्वं समुच्चिनोति पूर्वाधिकरणे कार्यकारणयो रनन्य त्ववत् जीवपरयो रपितत्सिद्धं इदानींते नैव विरोध माह ॥ २० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादि दोष प्रसक्तिः ॥ २१ ॥

इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मणो नन्यत्वं तत्सृष्ट्वातदेवानु प्राविशत इत्याख्यां ब्रह्मशारीरख्यां व्यपदेशस्तस्मात् हितस्याकरणंहिता करमादि शब्देन विपरीत करणादिः हिताकरणादे र्दोषस्य प्रसक्तिः प्रसंगः ब्रह्मणः कारणत्वे तत्सूत्रस्य पूर्वावयवो हेतुः ॥ २१ ॥

अधिकंतुभेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

आत्मावारे द्रष्टव्य इत्यादिना कर्मकर्तृत्वादेर्भेदस्य निर्देशस्तस्मादे कस्मिन्नपिभेदो नुपपन्न इत्यत आह ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्चतदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथैकस्याः भूमेर्निरर्थका अश्मानोमहा र्हाणयश्च आदिशब्देन ब्रीह्यादयश्च परस्परं भिद्यमानानतस्याः भिद्यंते तद्वज्जीवा भिन्नाश्चापि नब्रह्मणो भिद्यंते अतस्तस्यहिता करणादे र्दोषस्या नुपपत्तिर प्रसङ्गः चकारो भेदाभेदभावे कार्यसत्त्वउक्त श्रुत्यादि सङ्गाव सूचनार्थः पूर्वाधिकरणे औपाधिक नानात्वेन समाधानं कृतं ईश्वरेतु तदपिनास्तीति प्रत्युदा हरणेनाक्षिप्य समाधत्ते ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेतिचेत्क्षीरवद्धि २४

उपादान कारणस्य मृदादेरन्यस्य निमित्तस्य दण्डादेर समवायिनश्च संयोगादेरुपसंहारण मुपसंहारः सन्निपातः तस्यदर्शनात् ब्रह्मणित्वस्याविद्यमानत्वान्नो पादानं ब्रह्मेतिचेत् एवं यदितन्न हि यस्मात् क्षीरवत् यथाक्षीरं वाह्यसाधना द्यनपेक्षं परिणमते तद्वत् ब्रह्मापि अस्वचेतनस्यैवं नतुचेत नस्येत्यत आह ॥ २४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

आदिशब्देन रूपादयः यथाचेतना अपिदेवादयो लोकेवाह्य-साधनान पेक्षास्तद्वत् ब्रह्मापि पूर्वाधि करणोक्तं परिणा मित्वमा क्षिपति ॥ २५ ॥

कृत्स्न प्रसक्ति निरवयवत्व शब्द को-पोवा ॥ २६ ॥

ब्रह्मचेतनं चेत्परिणमते सर्वात्मना एकदेशेनवा आद्येकृत्स्न स्य-ब्रह्मणः परिणाम प्रसङ्गः ततोऽनित्यत्वंद्वितीये निरवयवत्वस्या भि धायकः शब्दोनिरवयवत्व शब्दस्तस्य कोपोविरोधः निरवयवत्वं नस्या दित्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वात् ॥ २७॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्या वृत्यर्थः नकृत्स्न प्रसक्तिर्दोषः कुतः हंताहमि मा इत्यादिना कार्यात् ब्रह्मणोव्यति रेकश्रुतेः ननिरवयवत्व शब्द कोपः यतोवाइमानि निष्क्रिय मित्यादिना कारणत्वस्य निरवय त्वस्य शब्दितत्त्वात् शब्दमूलत्वाच्च ब्रह्मवादस्य शब्दोमूलं प्रमाणं-यस्यसोयं शब्दमूलः तस्यभावस्तत्त्वं तस्मात् ननुशब्दोपिकथं विरु द्धंब्रूत इत्यत आह ॥ २७ ॥

आत्मनिचैवंविचित्राश्चहि ॥ २८ ॥

आत्मनिस्वप्नदृशि एवंस्वरूपानुप मर्देनहियस्मात् विचित्राः सृष्टयोन तत्ररथा इत्यादि श्रुत्यास्वानु भवेनचदृष्टाः आद्यश्चकारो मायावादनिदर्शन समुच्चयार्थः द्वितीयो नुपपत्तेर लंकारार्थः २८

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

स्वस्यप्रतिवादिनः पक्षः स्वपक्षः तस्यदोषः कृत्स्न प्रसक्तिस्तमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त् चकारो ब्रह्मवादिन स्तद्भाव समुच्चयार्थः पूर्वाधि करणे स्वप्न दृष्टांतेन मायावित्वा दीश्वरस्यकारणत्वमुक्तं इदानींत्व शरीरस्य नमायेत्या क्षिप्य समाधत्ते ॥ २९ ॥

सर्वोपेताचतद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

अशरीरापि देवता सामायाया आश्रयः कुतः सर्वोपेताच-सायतः सर्वाभिः शक्तिभिरुपेता सर्वोपेतापि अशरीरैव तदपि कुत इत्यत आह तद्दर्शनात् च्छस्यसर्वोपे तत्त्वस्य सर्वकर्मेत्यादिना दर्शनात् ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेतिचेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

करण रहितत्त्वं विकरणत्वं तस्मात् परस्यादेवताया हस्तपादादि शून्यत्वेन नरुर्वकर्मत्वादिक मिति चेदेवं यदिचोदयसि तच्चोद्यं शब्दमूलत्वा दित्युक्तं निराकृतं पूर्वाधि करणे प्रामाणिकत्त्वेना शरीरस्यापि मायावित्वं जगत्कारणत्वं चापादितं इदानीं जगत्कारणत्व मीश्वरस्या नुपपन्नं प्रयोजना भावात् इत्याक्षिपति ॥ ३१ ॥

नप्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

नचेतनः स्रष्टाकुतः चेतन समीक्षायाः प्रयोजनवत्त्वात् आप्तकामत्वाच्चे श्वरस्यन प्रयोजनं किंचित्सृष्टौ ॥ ३२ ॥

लोकवत्तलीलाकैवल्यं ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्या वृत्यर्थः लोकवत् यथालोके राजादीना माप्तकामानां विनाप्रयोजनं लीलायाः केवलया भावोलीला कैवल्यं लीलयैव केवलं तत्प्रवर्तनं तद्वत् पूर्वाधि करणे लीलया जगत्कारण मुक्तमिदानीं कुर्वतो वैषम्या दित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ ३३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

विषमस्वभावो वैषम्यं केषांचित्सुखं केषांचिद्दुःखं केषांचिदुभे अपिनिर्घृणस्य भावोनैर्घृण्यं जगत्कर्तृत्वादि वैषम्यञ्च नैर्घृण्यं च वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य कुतः धर्मसापेक्षतः सुखम धर्मसापेक्षतः दुःखमुभयसापेक्षतः सुखदुःखादिच करोति यतः सापेक्षस्वभावः सापेक्षत्वं हि यस्मात् यथा भवति तथा दर्शयति श्रुतिः एषह्येवे त्यादिना स्मृतिरपि ये यथेत्यादिनाच ॥ ३४ ॥

नकर्माविभागादितिचेन्नानादित्वात् ३५

प्रथमतो जगतउत्पत्तौ नेश्वरस्य कर्मसापेक्षता कुतः यतउत्पत्तेः प्राक् न कर्म्म सुकृतं दुष्कृतम् तदेव कुतः सदेव त्यादिना उत्पत्तेः प्रागविभागा दितिचेत् एवं यदितन्न प्राथम्या नुपपत्तेः अनादित्वा त्संसारस्य नविद्यते आदिर्यस्यसोय मनादिस्तस्य भावस्तत्वं तस्मात् तदेवकथ मित्यत आह ॥ ३५ ॥

उपपद्यतेचाप्युपलभ्यतेच ॥ ३६ ॥

संसारस्या नादित्व मुपपद्यते अन्यथा कृतनाशाकृताभ्यागम प्रसङ्गात् उपलभ्यतेपि सूर्या चन्द्रमसा वित्यादौ स्मृतौचनांतो न चादि रित्यादौ आद्यश्चकारो विपर्यय प्रमाणा भावार्थः द्वितीयश्चकारः प्रसिद्ध विरोधार्थः पूर्वाधि करणे विषयस्रष्टृत्वस्या नैकांतताउक्नाते नैवनिर्गुणस्या नुपादानत्व मिति प्रत्युदा हरणेनाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

सर्वेधर्माः सर्वधर्माः तेषामुप पत्तिस्तस्याः निर्गुणस्यापि जग

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्कारणत्वं प्रमाधिष्ठानत्त्वेन रज्वादे रिवसर्व धर्मोप पत्ते रेव ॥ ३७ ॥

इति श्री मत्परमहंस परिव्राजका चार्या नंदात्मज पूज्यपाद शिष्य श्री शंकरानंद भवत्कृतौ सूत्रदीपिकायां द्वितीयाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

——ooo——

पूर्वस्मिन्या देवेदांतानुग्राहकाः सांख्यादितर्का निरस्ता इदानीं तेषांमध्ये वेदांत निरपेक्षायेतैः समन्वयस्य विरोधमा शंक्य तेषां दुष्टत्व प्रदर्शनेना विरोध माह द्वितीयेन पादेन अत्रापिसांख्य स्मृतिवत्तर्क प्राधान्यमंगी कृत्यतन्निरस्यति ॥

रचनानुपपत्तेश्चनानुमानं ॥ १ ॥

अनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानं जगत्कारणंनकुतःतस्याचेतनत्वेन जगतोगिरिनदी समुद्रादे रचनायाः सन्निवेश करणस्या नुपपत्तेः चकारोन्वया द्यनुपपत्तिं समुच्चिनोति ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तांतावदियंरचना तत्सिद्ध्यर्थाया प्रवृत्तिः साम्यावस्थातः प्रच्युतिस्तस्याःअचेतन स्यप्रधानस्यचेतना नधिष्ठितस्यानुपपत्तेः २

पयोंवुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

पयोयथा अचेतनं वत्सविवृद्ध्यै अंबुवानिम्न देशगमनाय प्रवर्तते तद्वत् प्रधानमपि प्रवर्तिष्यत इति चेदेवं यदितन्न तत्रापि पयसि वत्सस्यां वुनिभेद्य भेदकस्ये श्वरस्यच समाश्रयणंयतः अस्तुप्रधाने सत्त्वांशः प्रवर्तक इत्याह ॥ ३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

सत्त्व प्रधान व्यतिरेकेणा नवस्थिते रनवस्थानात् वाह्यस्यान पेक्षत्वात् सातत्ये न महदादीना मुत्पाद: स्यादिति शेष: चकारो ऽपसिद्धांत माहतृणादे: क्षीराद्याकार परिणाम वन्नसातत्य मित्य त आह ॥ २४ ॥

अन्यत्राभावाच्चनतृणादिवत् ॥ ५ ॥

नायंतृण पल्लवादि दृष्टांतोप्य चेतनं जगत्कारणं साक्षात्कारणं साधयति यतोचेतनस्य तृणपल्लवादे: स्वतंत्रस्य नक्षीरं परिणा मोपि कुत: अन्यत्रवलीवर्दादिभक्षिते परित्यक्ते वाक्षीर परिणा मस्या भावात् चकार: प्रधानस्य स्वरूपा सत्त्व समुच्चयार्थ: ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

पूर्वं प्रधानस्य प्रवृत्तिर्नोपयत इतिस्थितं इदानीं तत्प्रवृत्ते रभ्यु पगमेपि अर्थस्य प्रयोजनस्य निमित्तान्तरा भाववत् पुरुषे भोगा देर सम्भावेना भावात् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदितिचेत्तथापि ॥ ७ ॥

पुरुषा बन्धपं गूतचांध मधिष्टाय प्रवर्तते इतिपङ्गु: प्रवर्तको य स्कांतो वायथास्वयम् प्रवृत्तस्तद्वद प्रवृत्तोपि पुरुष: प्रवर्तयिष्यती ति चेत्तत्रापि सान्निध्यादयश्च दोषा: प्रसज्ये रन् अंगोगुण: प्रवर्त कोस्त्वित्यत आह ॥ ७ ॥

अंगित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

सत्त्वादीनां साम्येंगित्वस्या नुपपत्तेश्चकारो जडत्वप्रयुक्तं सामा न्य दूषणं समुच्चिनोति साम्यावस्थायामपि वैषम्ययोग्या गुणास्ते नैकवाक्यता वशादंगित्व मपिस्या दित्यत आह॥ ८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्यथानुमितौचज्ञशक्तिवियोगात् ९ ॥

अन्यथा नुमितौ कार्यवशेना ङ्गित्वाद्यनु मितौ तस्यचचैतन्या वस्यानत्वे तदशिन्न संभवति कुतः ज्ञशक्ते र्वियोगो ऽभावस्तस्मात् पुरुषस्यै व चेतनत्वा दित्यर्थः नचानुमानमपि सिद्ध्यतीति चका- रार्थः सत्वगुणत्वात् ज्ञानस्य तच्छक्तिरपि विरुद्धे त्यत आह ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमंजसम् ॥ १० ॥

नडंज्ञ शक्तिचएवं ग्रन्थेष्वपिक्वचि त्सप्ते न्द्रियाणि क्वचिदेकाद शेत्यादिविप्रतिषेधः तस्मादिदं सांख्यदर्शन मसमंजसं पूर्वोधि क रणे प्रधानगुण नन्वयात् जगन्नतत् प्रकृतिक मित्युक्तं इहापिचै तन्यानन्वयात् नचेतन प्रकृतिक मित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ १० ॥

महद्दीर्घवद्वाह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ११॥

यथा परमाणोः परिमंडला दणुह्रस्वं चद्व्यणुकं अणोः ह्रस्वा च्च द्व्यणुका न्महद्दीर्घंच त्र्यणुकादि तद्वचेतन मपि ब्रह्माचेतन- स्या रंभकमस्तु पूर्वोधि करणे प्रधानस्य स्वातंत्र्यान्न जगतां का रणत्वम् इहत्वणूना मीश्वरस्या धिष्टातुः सत्वात्कारणत्व मिति प्रत्युदा हरणे नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ११ ॥

उभयथापिनकर्मातस्तदभावात् ॥ १२ ॥

उभयथाप्याऽ ऽद्यस्य कर्मणो निमित्तस्या भावेभावेपि दृष्टस्या दृष्टस्यवा दृष्टस्यापि प्रयत्नस्या भिघाता देवादृष्टस्याप्यात्म समवा- यिनो वा दृष्टवदात्म संबंधस्यापि सदातनत्वे न प्रलयाद्य भावदो षात् नाद्यंकर्माणु ष्वत्र आद्यस्यकर्मणो भावात् तज्जनकस्यापि तत्संयोगस्या भावःअसत्वं तदभावाच्च संयोगसचिवाः परमाणवो नद्व्यणुकादि क्रमेण जगदारंभंते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समवायाभ्युपगमाच्चसाम्यादनवस्थिते:१३

पूर्वं संयोगस्य निमित्ताभावउक्त: इदानीं सम्बन्धाभाव: समवा यस्या भ्यु पगमोंगी कारस्तस्मात् संयोगस्य यथासमवाय: एवंसम वायेपि समवाय: समानत्वा त्वंत्रंधत्वस्य भेदस्यचात: समवाये प्र समवाय प्रत्यनवस्थान मनवस्थितिस्तस्या: चकार: संयोगस्य सम वाया नंगीकारे राद्धांत विरोधादि समुच्चिनोति अस्तु तर्हि पर माणव एवाद्यस्य कर्मणो निमित्त मित्यत आह ॥ १३ ॥

नित्यमेवचभावात् ॥ १४ ॥

अणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वे सर्गस्य निवृत्तिस्वभावत्वे प्रलयस्यो· भयस्व भावत्वे कार्यस्य पूर्वापरकाल वैकल्पस्या नुभयस्व भावत्वे निमित्तस्य नित्यं सर्वदा भावात् प्रलयाद्य भावदोष: चकार: पूर्व सूत्रवत् अस्त्वागंतुकं निमित्तं नित्यानामणूना मित्यत-- आह ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्चविपर्ययोदर्शनात् ॥ १५ ॥

नित्यस्य विपर्ययो ऽनित्यत्वं अणूनांकुत: रूपादि सत्त्वात् रूपा दिमतां घटादीना मनित्यत्व दर्शनात् चकार: कर्मव्यति रिक्तस्य निमित्तस्य दुर्लभत्वं समुच्चिनोति घटादीनां परिमाणतारतम्या दस्तु नित्यत्वमणूनां समान परिणामत्वा दात्मादिवत् नित्यत्व मित्यत आह ॥ १५ ॥

उभयथाच्चदोषात् ॥ १६ ॥

समान परिमाणत्वे वा यवीयानामपि रूपरस गन्धस्पर्श स- द्भावोदोष: असमान परिमाणत्वे हेतोरसिद्धिर्दोष: चकारस्त्वनै कांतिकत्व समुच्चये नत्वशाश्वतीयत्वादिदं मतसंगो करणीय मित्यत आह ॥ १६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

नपरिग्रहो ऽपरिग्रहः सांख्यादि वादस्य सत्कार्याद्यंशे परिग्रहः सोप्यस्यन तस्मादत्यंत मनपेक्षाशिष्टैः परिग्रहो ऽणुमात्र मपिनकृत इत्यर्थः चकारस्त्व प्रयुक्तत्व समुच्चयार्थः पूर्वाधि करणे ऽर्धवैनाशिका निरस्ता अस्तु तेषां निरासः उभय भ्रष्टत्वात् नवा द्यार्थ वादिनो वैनाशिका स्तथेत्या क्षिप्य समाधत्ते ॥ १७ ॥

समुदायउभयहेतुकेपितदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

चतुर्विधः अणुहेतुकश्चभूत भौतिक संहतिरूपः समुदायः रूप वेदना विज्ञान संस्कार हेतुकश्चपञ्च स्कन्दीरूपः तस्मिन्नुभय हेतुकेपि समुदायिनां समुदायेभि प्रियमाणे तदप्राप्तिस्तस्य मुदायस्या प्राप्तिरसिद्धिर चेतनत्वा त्समुदायस्य चावस्तुत्वात् अस्यस्थिरस्य चेतनस्य संहर्तु रसत्त्वात् ॥ १८ ॥

इतरेतर प्रत्ययत्त्वादितिचेत् नोत्पत्तिमात्रनिमितत्त्वात् ॥ १९ ॥

अविद्या संस्कार विज्ञानादीनां स्थिरस्य चेतनस्या सत्त्वे पि इतरेतर प्रत्यय इतरेतर कारणत्वं तस्मादि चेत् नउत्पत्तिमात्र निमितत्त्वात् उत्पत्तौ केवलं निमित्तम् विद्यादितरेतरत् नतुसंघातोत्पत्ता वितिमात्र शब्दार्थः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादेचपूर्वविरोधात् ॥ २० ॥

उत्पत्तिमात्र निमित्तत्युक्तं तदप्य संभवि उतरस्य कार्यस्योत्पादे उत्पतत्यवसरे पूर्वस्य निरोधाद सत्त्वात् चकार उत्पतत्यसङ्गाव समुच्चयार्थः असत्ये कारणेकार्यस्यो त्पादोस्त्वित आह २० ॥

———ooo———

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

असति प्रतिज्ञोपरोधोयौगपद्य मन्यथावा ॥ २१ ॥

असति कारणे कार्यस्योत्पादे प्रतिज्ञायास्तु चतुर्विधान् हेतून्प्रतीत्यच तदुत्पद्यते इत्यस्या उपरोधोबाधः अन्यथा कार्यस्य क्षण-कारणस्य सत्त्वेकार्य कारणयोर्यौग पद्यन्तचापि क्षणिकाः सर्वेसंस्काराइति प्रतिज्ञोपरोधः माभूदै नाशिकानां सन्पदार्थ असंस्तुस्या दित्यत आह ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्या निरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

बुद्धिपूर्वको निरोधः प्रतिसंख्या निरोधः तद्विपरीतो प्रतिसंख्या निरोधः निरोधो सन्पदार्थः सुगतानाम भिहितः तस्य निरोधस्य संतानस्य नित्यत्वात् संतानिनांच विनाशस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् अभावेनास्यै वासत्त्वं प्रतिसङ्ख्या निरोधस्या प्रतिसंख्या निरोधस्य तयोः प्राप्तिर्निरोधा भावात्तएव कथमित्यत आह अविच्छेदात्संतान संतानिनोः नकेवलं निरोधाभाव अविद्यादीनां प्रतिसंख्या निरोधो निमित्तम पिनास्तीत्याह ॥ २२ ॥

उभयथाचदोषात् ॥ २३ ॥

उभयथा यदिज्ञानेन निर्हेतुक विनाशा भ्युपगम दोषस्चेत् विनैवज्ञानेन ज्ञानतत्साधनोप देशवैयर्थ्य दोषस्तस्मात् चकारस्त्वप्रतिसंख्यानिरोधे संकर समुच्चयार्थः आवरणा भावस्या काशस्य यथा सतोंगोकार स्तद्वन्नि रोधयोरप्यङ्गीकारः किंनस्या दित्यत आह २३

आकाशेचाविशेषात् ॥ २४ ॥

आकाशेप्य सत्त्वमनुप पन्नं निरोधयो रिवयथा गंधादयोगुणाः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पृथिव्यादयो भावास्तया शब्दोगुणोष्याकाशोभावः अविशेषाच्चका रएवानेकावरणभावा नुपपत्त्यादि समुच्चिनोति विज्ञानस्य चणिकत्वात् तद्दृष्टांतेना सर्वज्ञस्य चणिकत्वात् तत्प्रणालिकया ऽसत्त्वंसेत्स्य तीत्यत आह ॥ २३ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अनुभव मनुजायमाना स्मृतिस्तस्याः कर्तुःस्वानु भवस्मृत्योरे काधि करणत्वात् दृष्टान्ते नान्येषामपि चकारो ज्ञानस्यापि चणिकस्वभाव समुच्चयार्थः कार्यमेवा सतंपदार्थं साधयिष्यतिना सुपस्थ्यप्रादुर्भावादिति न्याया दित्यत आह ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

असतो ऽविद्यमानान्मृदा देर्घटादिकं नजायतेकुतः स्वादादेरसत्त्वेघटादेर दृष्टत्वात् पिण्डादेरुप मर्दादेव घटादि कार्यस्यो त्पाद इत्यत आह ॥ २६ ॥

उदासीनानामपिचैवंसिद्धिः ॥ २७ ॥

एवम् भावाद्भावोत्पत्तौ कुसूलनिहित कुल्माषाना मुदासीनत्वं पीवलानां कृषिमकुर्वता मपिसिद्धिःकृतकृत्यता शाल्यादिकं सम्पन्नंस्या दित्यर्थः चकारःपिण्डादीनाम् कारणत्व समुच्चयार्थः पूर्वाधिकरणे समुदाया नुपपत्त्यादिना वाह्यार्थ वादोनिराकृतः इदानीं विज्ञानवादीताभिरेवोपपत्तिभिःप्रत्यवतिष्ठमानोनिराक्रियते २७

नाभावउपलब्धेः ॥ २८ ॥

वाह्यानामर्थानां नाभावःअसत्त्वं कुतः तेषांकुम्भादीनां तत्तत्स्वरूपे रुपलंभन मुपलब्धिः तस्याःज्ञाना काराणा मेवतेषांस्वप्नवदुपलंभः स्यादित्यत आह ॥ २८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

विरुद्ध धर्मयोर्भावो वैधर्म्यं वाध्यत्वा वाध्यत्वे न तस्मान्नायं स्व प्नादिवद्बाह्योर्थो ज्ञानाकारः आदि शब्देन माया रचनादिकं चकारः श्रुतेर प्रमाण्यं समुच्चिनोति आवाध्यत्वं विचिचार्थो पलंभा द्विचिचंचार्थो वासना विलास इत्यत आह ॥ २९ ॥

नभावोनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

वासनानां विचित्राणां नभावो नसत्त्वं कुतः अनुपलब्धेः वाह्यानामर्थानाम भावः माभूद्वाह्यार्थ आलयविज्ञान वशादेव वास नानां विचित्राणां सत्त्व मित्यत आह ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वात् ॥ ३१ ॥

आलय विज्ञानस्य स्थापितो ऽपसिद्धांतः क्षणिकत्वे आश्रया भाव इत्यर्थः चकारो वाह्यार्थस्या सत्त्वे आलय विज्ञानस्याप्य सामर्थ्यं माहकेनाप्यं शेनविज्ञान वादोत्पत्तौत दृष्टान्तेन सौग तं मतमंगी करणीय मित्यत आह ॥ ३१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

सर्वथा सर्वंक्षणिक मित्याद्यनु तिष्ठतां परस्यापिने त्यादिश ब्दतः अनुपपत्तेः चकारो वेदविरोधसमुच्चयार्थः वाह्यार्थ पद स्थाने दत्त्वे यदुत्तान प्रक्षेपेण शून्यवादिनिरा करणमपिना भाव इत्यादि सूत्रेकरणीयम् पूर्वाधिकरणे उपलब्ध्यादिभि विज्ञानवाद शून्यवादौ निराकृतौनैवंविवसनानां समयअनेकत्त्वा श्रयणादिति प्रत्युदा हरणेन तद्विरोधमाशंक्य परिहरति ॥ ३२ ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

जीवा जीवयो रास्रवसं वरनिर्ज्जर वंधमोक्षाणां पञ्चास्तिका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यानां जीवपुद्गलधर्मकारणत्वं समयकल्पिता नामनेकभेद भिन्नानां संक्षेपतो द्वावेवपदार्थौ तद्यथास्यार्थः स्यादस्तिस्यान्नास्ति चेदवक्तव्यः स्यादस्तिचा वक्तव्यश्चेति इमंसप्तभङ्गीनय मुत्पाद्याव तारयतिए कत्वादौ चाष्टसुच व्यवस्थापकत्वं मन्यंते तदिदं नोपपद्यते कस्मात् एकस्मिन्धर्मिणि सत्त्वादीनां युगपद्वा संभवात् ॥ ३३ ॥

एवंचात्माकात्स्न्र्यम् ॥ ३४ ॥

यथास प्तभङ्गी नयादिकमनुपपन्नमेवमात्मनो ऽकात्स्न्र्यम सर्वगत परिमाणमपिदेहपरिमाणत्वे देहवत्स्यादित्यर्थः नियत परिमाणस्यापि जीवस्यावयवागमनिर्गमाभ्यां देह परिमाणत्व मित्यत आह ॥ ३४ ॥

नचपार्यादप्यविरोधविकारादिभ्यः ३५ ॥

नचपर्यायादागमनि र्गमनं तस्मादपि नैवानित्यत्वा भावेविरोधः कुतः विकारादिभ्यः सूक्ष्मस्थूलादि आदिशब्देना वयवानामात्मन्येवोत्पति प्रलयस्थाननि रूपणात्वानि रूपणत्वादयो दोषास्तेभ्यः अथवापरिणामा गमनिर्गमनयोरपि जीवस्य प्रवाहरूपेण नित्यत्वान्नायं दोष इत्यत आह नचपर्यायादप्यविधो विकारादिभ्यः पार्यात्परिमाणा गमनिर्गम रूपात् अचचकारः सौगतमतोक्तदोष समुच्चयार्थः शेषंसमानं ननूक्तः सर्वोदोषो नजीवस्यानित्यत्व मावहति किंतुतत्परिमाणस्या नित्यत्वादिक मित्यत आह ॥ ३५ ॥

अंत्यावस्थितेचोभयत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अंत्यस्यमोचा वस्थस्यपरिमाणस्य नित्यत्वादवस्थानमवस्थिति तस्मादुभयस्यादि मध्यावस्थस्य परिमाणस्य तद्वन्नित्यत्वं तस्मात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अविशेषः एकशरीर परिमाणमेव तस्मान्नैतदिष्टं तस्माज्जीवस्या प्यनित्यत्वम् अथवान्त्यस्यजीवपरिमाणस्या वस्थितत्वात् पूर्वयोरप्य वस्थयो रवस्थित परिमाण एवजीवः स्यात्ततश्चाविशेषेण सर्वदै वाणु र्महान्वाजीवः स्यात्चकारो जीवरूपत्वादि प्रसङ्ग समुच्चया र्थः पूर्वाधि करणे यथासत्त्वा सत्त्वयोरेकत्र विरोधउक्तः एवमधि ष्ठातृत्वो पादनत्वयो रेकत्रविरोध इति दृष्टान्ते नाक्षिप्य केवल निमित्तत्व दूषणेन समाधत्ते ॥ ३६ ॥

पत्यु रसामंजस्यात् ॥ ३७ ॥

पत्यु रीश्वरस्य नप्रधान पुरुषाद्यधिष्ठातृत्वं कुतअसामंजस्यात् समंजसस्यभावः सामंजस्यं नसामंजस्य मसामंजस्यं वैषम्यनैर्घृण्य कर्मेश्वरान्योन्या श्रयपरस्परा संगत्वाभावादि तस्मात् राजादिव दस्त्वधिष्ठातृत्व मित्यत आह ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्ते श्च ॥ ३८ ॥

नाचस्वस्वामि भावलक्षणः सम्बन्धस्तत्रैव विप्रतिपत्तेः नचसं योगो निरवयवत्वादीनां नचसमवायः तस्यकार्यकारण द्रव्यसम्ब न्धत्वा देवमन्यस्यापि सम्बन्धस्या नुपपत्तिः चकारः सम्बन्धस्यागं तुकत्वा नागन्तुकत्वा द्यनुपपत्ति समुच्चयार्थः ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

अधिष्ठातुः क्रियाधिष्ठानं तच्चनाधिष्ठे यमं तरेणनवा स्वरूपेण संदिग्धस्य रूपादिहीनस्य प्रधानादे रधिष्ठेयत्वा भावादधिष्ठान स्या नुपपत्तिस्तस्याः चकारोधिष्ठात्र धिष्ठानयो रपिस्वरूपा नुप पत्तिं समुच्चिनोति ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्नभोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

माभूत्कुम्भ कुलालादिव दधिष्ठेया धिष्ठातृत्वं करणवज्जीवेंद्रि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यवद्भविष्यतीति चेन्नकुतः भोगादिभ्यः भोगः सुखदुःखान्यतर सा क्षात्कारः आदिशब्देन जन्ममरणादयः तेभ्योहेतुभ्यः अथवाधिष्ठा नस्य शरीरस्या नुपपत्ते रिति पूर्वसूत्रार्थः द्वितीय सूत्रार्थस्तु कर णमिन्द्रियं तदस्यास्तीति करणवत् शरीरंकल्पमिति चेत्शेषंपूर्व वत् ननुनैतानि सर्वगते सर्वज्ञे ईश्वरचोद्या नीत्यत आह ४० ॥

अंतवत्त्वमसर्वज्ञतावा ॥ ४१ ॥

ईश्वरस्येतिशेषः यदीश्वरः प्रधानादीना मात्मनश्चेयत्तां परि छिनत्ति अंतवान्स्यादसर्वज्ञश्च नचेदम् पूर्वाधिकरणेकेवल निमि त्ततत्वं निराकृतं अस्तु तर्ह्यु पादानत्वमपि निरंकुशं जीवस्य प्रप ञ्चस्येति प्रत्युदा हरणे नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ४१ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

वासुदेवात्परमात्मप्रकृतेः संकर्षणस्य जीवस्योत्पत्तेर्जन्मनः जा- तस्य मरणविशेषः तच्चजीवस्य कृतनाशा कृताभ्यागम प्रसङ्गा दिः अतो ऽसंभवात् नसंसम्भवो ऽसम्भवस्तस्मात् नभागवतमतं सम्यक्यथास ङ्कर्षणाज्जीवात् प्रद्युम्नस्य मनसोयथावा प्रद्युम्नान्म नसो निरुद्धस्याहं कृतेर्जन्मएवं वासुदेवादपि संकर्षणस्योत्पत्तिर- स्त्वित्यत आह ॥ ४२ ॥

नकर्त्तुःकरणम् ॥ ४३ ॥

कर्त्तुः संकर्षणात्करणं प्रद्युम्नोनजायते संकर्षणस्यैव कर्तृत्व स्यवि प्रतिपत्ते रित्यर्थः चकारः प्रद्युम्नादस्य निरुद्धोत्पत्तत्र भावस मुच्चनार्थः ननुसर्वज्ञत्वादि गुणानां सङ्कर्षणादीना मुत्पत्ता वपिनो त्पत्ति प्रसङ्गोदोष इत्यत आह ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावेवातदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

वाशब्दश्च पदर्थः यदिसर्वेसर्वज्ञाः सर्वगताः अनन्तगुणाश्च वासु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वादयस्तदावासुदेवा द्युत्पत्त्यसम्भवो दोषस्तदवस्थः अतस्तस्याप्रतिषेधः तेषुसंकर्षणादिषु वासुदेव वद्विज्ञानादि गुणानांभावे अस्य शास्त्र विरोधं वेदविरोधं विनानान्य विरोधं मन्यामहे इत्यत आह ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

अस्मिन्नेव शास्त्रेज्ञानादीनां गुणत्वं त एवंभगवन्तो वासुदेवा इत्यादिविप्रतिषिद्धं विरुद्धंचतुर्षुवेदेषु परंश्रेयो लब्धा शांडिल्य इदंशास्त्र मधीतवा नित्यादिवेद निन्दादर्शना द्वेदविरुद्धश्च सोयम् प्रतिषेधः तस्मात् चकारोन्य दूषणानामपि समुच्चयार्थः ॥ ४५ ॥

इति श्री मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्या नन्दात्मज पूज्यपाद शिष्यस्य श्री शंकरानन्द भगवतः कृतौसूत्रदीपिकायां द्वितीया-ऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

——ooo——

द्वितीयेपादे स्वतंत्रतर्काणां परस्पर विरोधान्नतैर्विरोधः समन्वयस्येत्युक्तं तृतीयेनतु पादेन भूतश्रुतीनां भोक्तृ श्रुतीनांच परस्परविरोधः परिह्रियते तत्रापि भोक्तृत्वस्यौपाधि कत्वादुपाधिषु चाकाशस्य पूर्वोत्पत्तिश्रवणात् प्रथमं तद्विषयाणां विरोध परिहारार्थ माक्षिप्यते ॥

नवियदश्रुतेः ॥ १॥

वियदाकाशं नजन्मवत् छान्दोग्येतस्य जन्मनोऽश्रुतेः ॥ १ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्तितु ॥ २ ॥

तुशब्दो वियतो नुत्पत्ति वारणार्थः कुतः अस्तितैत्तिरीयके आ
त्मनआकाश श्रुतिर्यतः ॥ २ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥

आकाशोत्पत्ति श्रुतिर्गौणीकुतः तस्यसमवाय्य समावायि का
णस्या काशपरमाणु तत्संयोगानाम सम्भवात् शब्दगम्ये र्थे कि
सम्भवे नेत्यत आह ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षं चैतदमृत मित्यादौ चकारो वेदेपियुक्ति समुच्चयार्थ
एकस्यसंभव पदस्यैकस्मिन् वाक्ये कथं गौणत्वं मुख्यत्वं चेत्या
आह ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्यब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

एकस्यापि संभवपदस्य गौणार्थता काशेअन्येषु मुख्यताब्रह्म श
स्यतपो ब्रह्मेतिषु गौणार्थता परस्मिन् मुख्यार्थतैवंस्यात् भवेत्
ष्टांत माह ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६

नवियदुत्पत्ति श्रुतिर्गौणी कुतः कार्यकारणयो रव्यतिरेक
भेदात् आकाशस्योत्पत्तौ ब्रह्मणस्तयोरभेदःस्यात्तथाप्रतिज्ञाहा
प्रतिज्ञायायेनाश्रुतंश्रुतमित्यादेरहानिरपरित्यागः कार्यका
भेदेन प्रतिज्ञाया अहानिरेव कुतोविवक्षितेत्यत आह शब्दे
येनाश्रु त मित्यारभ्यऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यंतं छान्दोग्य श
एवं सर्वश्रुतेभ्यः तथापि तर्क विरोध इत्यत आह ॥ ६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यावद्विकारन्तु विभागोलोकवत् ॥ ७ ॥

यथालोके घटादीनां भेदेन कार्यत्व मन्तरेणास्तिच काला-दिभ्यो भेदश्चाकाशस्य तस्मात् घटादिवत्कार्यः पूर्वाधि करणे यथैक विज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञयान गौणोत्युक्तं तद्वत् सैषानस्त मितादेवता यद्वायुरित्यादिका वायोर्नित्यत्वादि प्रतिपादिका श्रुतिः नगौणीति दृष्टान्तेना चिप्याति देशेन समाधत्ते ॥ ७ ॥

एतेनमातरिश्वाव्याख्यातः ॥ ८ ॥

एतेनाकाशोत्पत्ति कथनेन मातरिश्वा वायुरुत्पन्नो व्याख्यातः कथितः पूर्वाधि करणे यथाकारणास्या प्याकाशस्य कार्यत्वमुक्तं तद्वदिहापि कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यत्वमिति दृष्टान्ते नाचिप्य-समाधत्ते ॥ ८ ॥

असंभवस्तुसतोनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

तुशब्दो ब्रह्मणउत्पत्ति शंकानिरा करणार्थः सतोब्रह्मण उत्पत्ते रसंभवःकुतः नचास्यकश्चित् जनिता इत्यादिश्रुतेः युक्तितश्चतत्का रणस्या नुपपत्तेः पूर्वाधि करणे कारणस्या नध्यस्तत्वमुक्तं तेनैव-न्यायेन वायुस्तेजसः कारणमिति दृष्टांतेनाचिप्य समाधत्ते ९ ॥

तेजोतस्तथाह्याह ॥ १० ॥

तेजोग्निरतोस्माद्वायुरुत्पाद्येव कुतः हियस्मात् तथाह श्रुतिर्वा यो रग्निरिति पूर्वाधि करणे तेजसोवायुयोनित्वमुक्तम् अविरो-धात् इहतु तेजसोऽवयोनित्वे विरोधः प्रत्यचइति प्रत्युदा हरणे नाचिप्याति देशेन समाधत्ते ॥ १० ॥

आपः ॥ ११ ॥

आपोग्ने र्जायंतेहेतुः पूर्वसूत्रोक्तः अग्ने राप इतिश्रुतेः पूर्वाधि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कारणे वायोरिति पञ्चम्या अपादाने मुख्यार्थता स्वीकृता तद्वदन्न श्रुतेरपि माषादिषु मुख्यार्थत्वात् तेषामेव स्वीकार इति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

अधिकारोमहा भूताधिकारः रूपंयत्कृष्णं तदन्नस्येति कृष्णं रूपंअन्नः पृथिवीति शब्दान्तरेभ्यः पूर्वाधि करणेधिकारादिभ्यः कार्यशब्दः कारणे नीतः इहतुभूता धिष्ठात्रीणां देवतानां पारतन्त्र्ये हेतुरिति प्रत्युदाहरणे नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ १२ ॥

तदभिध्यानादेवतुतल्लिंगात्सः ॥ १३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्या वृत्यर्थः सपरमात्मै वाकाशादि रूपतत्तद्वि-कारजातं सृजति कुतः तदभिध्यानात् तस्यविकारस्या भिध्यानं पर्यालोचनं तस्मात् अभिध्यानमपि भूतानामेव कुतोनस्या दित्यत आह तल्लिंगात् तस्यपरमात्मनोयः पृथिवी मन्तरायम यतीत्यादिना ध्यक्षस्यलिंगंतस्मान्नाभिध्यानं केवलानामित्यर्थः पूर्वाधिकरणे पारतंत्र्यं देवतानां भूतानां तल्लिङ्गा दित्युक्तं नतथा प्रलयक्रमे किंचिन्नियामक मिति प्रत्युदा हरणेनाक्षिप्य समाधत्ते ॥ १३ ॥

विपर्ययेणतुक्रमोतउपपद्यतेच ॥ १३ ॥

तुशब्दः प्रलयउत्पत्ति क्रमनिवारणार्थः किन्तुअतोस्मा दुत्पत्ति क्रमाद्विपर्ययेण पृथिव्यप्सुयादि क्रमउक्तः उपपद्यतेयतः कार्यस्य घटादेः कारणेमृदादौ प्रलयस्य दृष्टत्वात् चकारो जगत्प्रतिष्ठा देवर्षइत्यादिस्मृति समुच्चयार्थः पूर्वाधि करणे दृष्टानु सारेणोत्पत्तेर्विपरीतः प्रलयेक्रम इत्युक्तं इदानी मुत्पत्तिक्रममेवाक्षिप्य समाधत्ते ॥ १४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्तराविज्ञानमनसीक्रमेणतल्लिंगादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

विज्ञानं बुद्धिर्मनः इन्द्रियसंकल्प विकल्पात्मकं विवचितं विज्ञानंच मनस्चविज्ञान मनसीकेन क्रमेण जायमाने आत्माकाशयो रंतरा अंतराले जायेतेते कुतस्तल्लिंगात् तस्याह्यन्तराल जन्मनो लिंगंभूतेभ्यः पूर्वमात्मानमे तस्माज्जायते प्राण इत्यादिना स्वरूप संकीर्त्तनं बुद्धे र्बुद्धिंतु सारथिं विद्धीत्यनेनेतिचेत् नैतत्कुतः अविशेषात् नहिपरमेश्वरा ज्जनिरितिक्रमो नियन्तुं शक्यः किंतुभौतिकानि नेतिविशेषः नचासावस्तीत्यर्थः पूर्वाधिकरणे विशेषा श्रवणेन क्रमभंगोनि वारितः इदानीं विशेषा श्रवणेनैवोदा हरणत्वेन त्वंपदार्थस्यो त्पत्तिरित्या च्छिप्य समाधत्ते ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तुस्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

जातोदेवदत्तो मृतोदेवदत्त इत्यादिव्यपदेशो जातकर्मादि संस्कारस्च नात्मनइति तुशब्द आहतर्हि किमात्मकोय मित्यत आह भाक्तः भक्तिर्गुणयोग उपचार इतियावत् तद्वशात्प्रवर्तत इतिभाक्तः क्वतर्हिमुख्य इत्यतआह चराचर व्यपाश्रयः स्थावरजंगम शरीराश्रयस्तस्यजन्मादेर्व्यपदेशःस्यात्भवेत्कुतस्तद्भावभावित्वात् तस्य शरीरस्यभावोयस्यास्तिजन्मादिव्यपदेशस्यसंस्कारस्यापिसोयं तद्भावभावीतस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् अतःसंस्कारोपि तदाश्रयः पूर्वाधिकरणे कृतनाशादि प्रसंगेन जन्मादि शब्दादेह विषया उक्तानेवं कल्पादौ परमेश्वरा दुत्पत्त्य मानजीवस्य कश्चन विरोधइति प्रत्युदा हरणे नाच्छिप्य समाधत्ते ॥ १६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्चताभ्यः ॥ १७ ॥

नैवायमात्मा परस्मादात्मन आकाशादिव ज्जायते कुतस्त इद सृष्टोत्पत्ते रश्रु ते: वीह्याद्युत्पत्तिवत् अस्त्वनुमेय मित्यतआह नित्य त्वात् चशब्दाद जन्यत्वादिभ्यश्च नित्यत्वा दिकमेवकुत इत्यत आह ताभ्य:ता: श्रु तयोन जीवोम्रियते सवाएष महानज आत्मे त्याद्या: पूर्वाधि करणे जीवपरमात्मनो रैक्याद्यनुत्पत्ति जीवस्योक्ताइदानी मागंतुक् ज्ञानत्वे न जीवस्यैक्य मेवानुपपन्नमित्याक्षिप्याति देशेन समाधत्ते ॥ १७ ॥

ज्ञोतएव ॥ १८ ॥

ज्ञोनित्यचैतन्य रूपोयमात्मा अतएवोत्पत्त्यसंभवादेव परमात्म वत् पूर्वाधि करणे स्वयंप्रकाशत्त्वं जीवस्योक्तं तन्मनोवदणु परि माणस्त्र नोपपन्नमिति तदर्थमणुत्वं समर्थयते ॥ १८ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

उत्क्रान्ति रस्माच्छरी रादुत्क्रमतीतिश्रु ते: तासांश्रवणादणु परिमाणो जीवः ग्रामस्वाम्य निवृत्ति वदस्तूत्क्रान्तिस्तन्नि दर्श- नेन गत्यागती अपितथेत्यत आह ॥ १९ ॥

स्वात्मनश्चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्तरयो र्गत्यागत्योः स्वात्मनैव परिस्पन्दा धारेणैव निष्पत्ते: चकारेणो त्क्रान्तेरपि मुख्यायास्ते नैवनिष्पत्ते र्न दृष्टांत: २० ॥

नाणु रतच्छ्रुते रितिचेन्ने तराधि का- रात् ॥ २१ ॥

जीवोणुर्नकुतः अतच्छ्रु ते: तस्याणुत्वस्याप्रतिपादिकाश्रु तिरत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च्छ्रुतिः तस्मादृति चेन्नकुत इतरस्य परात्मनो धिकारात् प्रकरणान्महानिति वदणुत्वसत्रा श्रवणान्नाणु जीव इत्यत आह ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यांच ॥ २२ ॥

स्वस्याणुत्वस्य वाचकः एषोणुरितिस्व शब्दश्च उन्मानंच वालाग्र इत्यादिना भिहितं चकारो हृदया वस्थान समुच्चयार्थः अणुश्चेज्जीवः पदोरगस्य मस्तकेचन्दनस्य स्पर्शोपलंभनस्य युगपद्विरोध इत्यत आह ॥ २२ ॥

अविरोधश्चचन्दनवत् ॥ २३ ॥

अयं न विरोधो ऽविरोधः किम्व दित्यतआह चन्दनवत् यथा हरि चन्दन विन्दुरेकत्र त्वचा सम्बद्धः सर्व शरीर सुखायएव मणुरात्मापि ॥ २३ ॥

अवस्थितेवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥

चन्दन विन्दोर वस्थानं मस्तकादाव वस्थितिः तस्याविशेषः प्रत्यच्च न्तद्विषयं विशेषस्य भावो वैशेष्य न्तस्माद्विषमं न दृष्टान्तइति चेन्नकुतः जीवस्यदेहैक देशावस्थान स्याभ्युप गमात् तदेव कुतः हृदिहीति श्रुतेः न निरवयवे आत्मनिसावयव स्चन्दन विन्दु दृष्टान्तः नच चन्दनस्यापि सर्व शरीर व्यापित्वमेक देशस्थस्येत्यतआह ॥ २४ ॥

गुणाद्वालोकवत् ॥ २५ ॥

नानुभवापलापो युक्त इति वा शब्दः अणोरपि जीवस्य स्वचैतन्यात् गुणात् सर्वशरीर व्यापिता किंव दित्यतआह लोकवत् यथालोके घटाद्येक देशस्थानां मण्यादीना मणूनां स्वप्रभया घ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

टादि व्यापित्वं तद्वत् ननु गुणस्याश्रया द्व्यतिरेको ऽदृष्टचर इत्यत आह ॥ २५ ॥

व्यतिरेकोगन्धवत् ॥ २६ ॥

गुणिनं जीव म्परित्यज्य गुणस्य चैतन्यस्य वृत्तिर्व्यतिरेको नानुपपन्नः किंव दित्यतआह गन्धवत् यथा केतक्यादे द्रव्यस्याति दूरस्यापि तद्गुणस्यान्यत्र वृत्तिस्तद्वत् अणोर्जीवस्यापि चैतन्य मप्रमाणशून्य मित्यतआह ॥ २६ ॥

तथाचदर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्व मणु परिमाणत्वं चात्मनो विधायतस्यै वालोमभ्य आनखाग्रेभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्त शरीरव्याप्ति न्दर्शयति यथा स्वाभिरंगी कृतन्तथा चकारोजीवस्य व्याप्तत्वे भोगसङ्कर समुच्चयार्थः अलोमभ्य इत्याद्या श्रुतिर्जीवस्य चैतन्यगुणेन व्याप्तिं शरीरस्य प्रकारान्तरेण वा ब्रूते इति नाशक्यं स्यात्त मित्यतआह ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

अणोरात्मनः कर्तुश्चैतन्यस्य शरीर व्याप्तौ प्रज्ञया शरीरं समारुह्येति पृथगुपदेशात् सिद्धान्तस्तु रः प्रधानं यस्यसतथा ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशःप्राज्ञवत् २९

तुशब्दोजीवस्यस्वाभाविकाणुत्वनिरासार्थःकथन्तर्ह्यणुत्वमित्यत आहतद्गुणसारात्वात् तस्यावुद्धे र्गुणा अणुत्वादयः सारोयस्यजीवस्यसतथातस्वभावस्तत्त्वं तस्मात्तत्तेषामणुत्वोत्क्रान्त्यादीनां श्रुत्या तद्व्यपदेशःउपाधिगुणेनोपहितस्यकिंवदित्यतआह प्राज्ञवत् यथा प्राज्ञः परमात्मा उपाधे र्हृदयाकाशदहरादे र्धर्मैणोपहितो दहरादना व्यपदिश्यते दहरोस्मि न्नन्तराकाश इति श्रुतिः तद्वत् य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्यात्मा बुद्धिगुणसारस्तस्य कार्यत्वेन विनाशस्या वश्यंभावात्कृतं ब्रह्मज्ञानेन कृतार्थास्ता सत्यवादिन: अनुपहि तस्यात्मनो प्रतीते रित्यतआह ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्चनदोषस्तद्दर्शनात् ३०

यावदात्मनो जीव स्वभाव: अहंब्रह्मास्मीति बोधा नुत्पत्ति·· दोष: ॥ ३० ॥

पुंस्त्वादिवत्तस्यसतोभिव्यक्तियोगात् ३१ ॥

अंत:कारण सम्बन्धस्य सुषुप्ति प्रलययो: सतएवाभिव्यक्ति: प्रकटभाव स्तस्ययोगा द्युक्तत्वात् किम्बदित्यत आह पुंस्त्वऽदिवदिति यथावाल्ये सतएव पुंस्त्वस्य यौवनेऽभिव्यक्ति स्तद्वत् ननुबुद्धिरूपान्त: करणे किं प्रमाणं यत्प्रयुक्त: संसार: स्यादित्यतआह ॥ ३१

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो न्यतरनियमोवान्यथावा ॥ ३२ ॥

यथान्त:करणाभावे स्फोतालोक मध्यवर्तिन: चक्षुरादिसपलंभस्यन्निकृष्टस्यघटादेर्नित्यंसदोपलंभस्यप्रसंग: स्यात्अथैतावतानो प्रसंगस्यात् नित्यमुपलब्धिस्वा नुपलब्धिस्व नित्योपलब्ध्य नुपलब्धीतयो: प्रसङ्गोनपुन: कदाचिदुपलब्धा: अथवायमप्य स्तु तर्ह्य न्यतरनियम: अन्यतरस्यात्मनोऽ विक्रियस्य दृक्कृते रिन्द्रियस्य वा पूर्वोत्तर क्षणे समानरूपस्य नियमनंनियम: प्रतिबन्ध: कल्पेतनैतत्त्रयमपि युक्तं वा शब्द: प्रत्यक्षस्या नुपलम्भ प्रौढ्यर्थ: पूर्वाधिकरणे बुद्ध्युपाधि निमित्तं विरुद्धधर्मत्व मित्युक्तम् तद्वु पाधेरेव कर्तृत्व मित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ ३२ ॥

कर्ताशास्त्रार्थवत्वात् ॥ ३३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अयञ्जीवः कर्त्ताकुतः यजतीत्यादि शास्त्रस्यार्थः प्रयोजनं यस्या स्तिस शास्त्रार्थवान् तस्यभावस्तत्त्वं तस्मात् नचप्रयोजना भावेन तर्कमात्रं साधक मित्यतआह ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

विहरणंविहारः क्रियातस्याः सईयत इत्यादिनो पदेशात् अ-थापिनोपनिषत्सु कर्त्तृत्वे न तर्क इत्यतआह ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

विज्ञानेन विज्ञान मादाये त्यादिना प्राणाना मुपादानात्स्वी कारात् तर्कात्कर्त्तृत्व मस्यएतस्याः क्रियाया उपचारादपि कर्तृ त्वंस्या दित्यतआह ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देश विपय-यः ॥ ३६ ॥

क्रियायां लौकिक्याञ्च विज्ञानं यज्ञन्तनुते कर्माणि तनुतेपि चेति अनेन कर्तृत्वस्य व्यपदेशा च्चेद्यदि विज्ञानशब्देन कर्त्तानाभि मतः किन्तुकरणंबुद्धिः तदानिर्देशस्य विज्ञान मित्यस्य विज्ञाने नेति विपर्ययः स्यात् कर्त्तृत्वं नाम स्वातन्त्र्यम् तथा च कथमयं बुद्धिमान् स्वस्या निष्टंकुर्या दित्यतआह ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

यथोपलब्धिं स्वतन्त्रोप्य निष्टाङ्करोति तद्वदतएव नायमपि नियमः स्वन्तन्त्रोना निष्टङ्करोतीति विज्ञानं यज्ञं तनुतइति वि-ज्ञानस्यैव कर्तृत्वंवेदः श्रावयति सांख्यास्च तथैवविज्ञान शब्द वा च्याया केवलायाबुद्धेः कर्त्तृत्वमङ्गी कुर्वन्तितस्याः सर्वार्थ कारि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वात् शास्त्रार्थ वत्त्वादिकं सर्वपुरुष चरित कर्तृत्व मापादयती त्यतश्राह ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वे वर्णित न्यायेन कारणान्तरा पेक्षयावश्यं भावेन करणशक्तो बुद्धेः कर्तृत्वशक्ति रितिशक्ति विपर्ययो दोष स्तस्मान्न बुद्धिःकर्त्री नायं शक्तिविपर्ययो दोषः पुरुषस्या संगोदासी नत्वात् बुद्धे रेव बन्धमोक्षा वित्यतश्राह ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

समाधे रात्मावारे द्रष्टव्य इत्यादि नोक्तस्य पुरुषे विद्या कृत स्यापि कर्तृत्वस्याभावो वैयर्थ्य न्तस्मात् वा शब्दादनुभव विरोधादिकं समुच्चिनोति पूर्वाधिकरणे शास्त्रार्थवत्त्वेन कर्तृत्वमुक्तं इदानीं नतन्मिथ्या किन्तु तत्स्वरूप मित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ ३९ ॥

यथाचतक्षोभयथा ॥ ४० ॥

तक्षा सूत्रधारः वास्यादि व्यापारे हस्तादि करणाक्षेप कर्ता यद्यपि वास्यादि परित्यागे हस्तादि मानपि तद्व्यापारस्या कर्ता यथा एवमात्मापि वहिः करणाक्षेप कर्ता तदभावे स्वरूप चैतन्ये ना कर्तेत्युभयथाभवति चस्त्वर्थः एतावत्यंशे निदर्शने इत्यवधारणार्थः पूर्वाधिकरणे कर्तृत्वं मिथ्याभूत मित्युक्त न्तस्मिं स्तस्य स्वातंत्र्यान्न तन्मिथ्ये त्या क्षिप्य समाधत्ते ॥ ४० ॥

परात्तुतच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

तुशब्द ईश्वरानपेक्षां वारयति परात् परस्मात् कर्तृत्वमुक्तं जीवस्य कुतस्तच्छ्रुतेः तस्यसा पेक्षत्वस्य एषह्येव साधुकर्म कारयतीति तच्छ्रुतेः एवंचेदीश्वरः कारयति विषमो निर्घृणस्स्या दित्यतश्राह ॥ ४१ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृतप्रयत्नापेक्षस्तुविहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

तुशब्दो वैषम्यनैर्घृण्य वारणार्थः तन्निवारणं कुत इत्यतआह कृत प्रयत्नापेक्षः कृतो जन्मांतरे प्रयत्नस्तस्या पेक्षायस्य सोयंकृत प्रयत्नापेक्षः तदेवकुत इत्यतआह विहित प्रतिषिद्धा वैयर्थ्यादिभ्यः विहितं यावज्जीव मग्निहोत्रं जुहोतीत्यादि प्रतिषिद्धञ्च नसुरांपि बेदित्यादि तयोरवैयर्थ्यम आदिशब्देन पुरुषकारादीनामपितेभ्यः पूर्वाधिकरणे ईश्वरा त्कर्तृत्वमुक्तम् इदानी मीश्वरो जीवाभेदादि नादुर्भण इतिसएव नास्तीत्या क्षिपतदंशस्य जीवस्य रूक्त्वेनांभि नमीश्वरं साधयति ॥ ४२ ॥

अंशोनाना व्यपदेशादन्यथाचापिदाशदासकितवादित्वमधीयतएके ॥ ४३ ॥

जीवो ब्रह्मणों ष्यइवांशः कुतः नानाद्रष्टव्य इत्यादि नोक्तो द्र ष्टव्यत्वादिभेदः तस्यव्यप देशस्तस्मात् ननुचायं नानाव्यपदेशः स तरां स्वामिभृत्य सारूप्ये युज्यत इत्यतआह अन्यथाचापीति अ न्ययापि व्यपदेशो भवति प्रकृतादन्यथा त्वमनानात्वं तस्य तत्त्व मसीत्यादि नाएके आथर्वणिका ब्रह्मदाशा इत्युपक्रम्य ब्रह्मेमेकि तवा इत्यधीयते चकारः पक्षान्तरे नुपपत्ति समुच्चयार्थः अन्यत्र मन्त्राद्य भावादिद मध्ययन मतात्पर्यत्र दित्यतआह ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥

एतावानस्य महिमेत्यस्मात् अस्यमन्त्रार्थः कश्चित् स्तौनप्रती यते ऽतोय सुपेक्षणीय इत्यतआह ॥ ४४ ॥

अपिचस्मर्यते ॥ ४५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गीतासुच ममैवांश इत्यादि नास्मर्यतेअपिशब्दो मन्त्रार्था स्म रणा मप्रयोजक मपोत्याह यदिजीव परमात्मनो रशांशिभाव: तर्हिजीवो दु:खीत्यादिना परमात्मनोपि दु:खित्वा दित्यतआह ॥ ४५

प्रकाशादिवन्नैवंपर: ॥ ४६ ॥

यथाजीवो दु:खित्वादिगुण: नैवम्पर: परमात्मा किंवत्तद्गुणा भाव इत्यतआह प्रकाशादिवत् यथा सौरादि प्रकाशोङ्गुल्यादि प्रादेशएव ऋजुवक्रादिमान् आदिशब्देन घटादिप्रदेशआकाशो धूमादिमान् नपुन: प्रकाशदेश आकाशादेशो वातद्वत्न युक्तिमात्रेण श्रद्धातुंशक्य मित्यतआह ॥ ४६ ॥

स्मरन्तिच ॥ ४७ ॥

तत्रय: परमात्माहि सनित्योनिर्गुण: स्मृत इत्युपक्रम्य कर्मात्मात्वं परोयोसा वित्यादिनाच शब्दान्स्मा मनन्ति तद्वत्द्वासुपर्णेत्यादिनामा भूत् दु:खित्वादि परमात्मन स्तथापि जीवस्यापि परमात्मत्वान्न विधिप्रतिषेधौ इत्यतआह ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौदेहसम्बन्धात् ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

अनुज्ञा ऋतौभार्या मुपेया दित्यादिका सुरांन पिवेति परिहारादेहस्य सम्बन्धो देहसम्बन्ध अहंमनुष्य इत्याद्य भिमानस्तस्मात् स्वभावेनयो यस्यनधर्म: सोन्यसम्बन्धा द्भवतीत्यतआह ज्योतिरादिवत् यथा ज्योतिरादि स्वभावत: प्रशस्तं सूचादिगतमप्रशस्त मादिशब्देन भूमि वैदूर्यादि रूपाप्रशस्ता प्रेतशरीरादि रूपाऽप्रशस्ता एवंपरमात्मा प्युपाधि विशेषसम्बन्धा द्विधि प्रतिषेधभागपिन भवतीत्यर्थ: तथापि स्वामिन एकत्वात् फलस्य दु:खादे: सर्वशरीरे ष्वेकत्वंस्या दित्यतआह ॥ ४८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

न सन्ततिर सन्ततिः अतः करणो पाधिकस्य कर्तुर्भोक्तुर नेकत्वात् न सुखदुःखादेः सर्वशरीरेषु व्यतिकरः चकारो घटाकाशादि निदर्शनं समुच्चिनोति एवंचद्वैतापत्ति रित्यतआह ॥ ४९ ॥

आभासएवच ॥ ५० ॥

जल सूर्यकादि वदाभासएवायं जीवोनवस्त्वन्तरं परमात्मनः चकारस्तस्या सत्वमपि वारयति एवंकल्पनातो वहवआत्मानः सर्वगताः सन्तितेषुच सुखदुःखादि नियमो दृष्टवशा दित्यतआह ५०

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

वहूनामात्मनांमनः संयोगेसाधारणेसति अस्यैवादृष्टमित्यस्यादृष्टस्य न नियमस्तस्मात् वह्वात्म स्वीकारो न साधुस्तत्र ज्ञानेच्छादीनां नियामकत्व मित्यतआह ॥ ५१ ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपिचैवं ॥ ५२ ॥

अभिसंधिर भिप्रायो ज्ञानमादि शब्देन इच्छादय स्तेष्वप्येवमनियमो यथादृष्टस्य चकारोस्याः कल्पनायाः श्रुतिविरोधं समुच्चिनोति ॥ ५२ ॥

प्रादेशादितिचेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

सर्वगता नामपि सर्वेषामात्मनान्तत् तद्देहस्य प्रादेशात् परिच्छेदात् ज्ञानादीना मुत्पादइति चेन्नकुतः सर्वेषामप्ये कस्मिन्देहेन्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

इति श्रीम त्परमहंस परिव्राजकाचार्यानन्दात्मज पूज्य पादशिष्य श्रीशङ्करानन्द

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भगवत:कृतौ सूत्रदीपिकायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीय:पाद: ॥ ३ ॥

तृतीयेपादे भूतश्रुतीनां भोक्तृ श्रुतीनांच परस्पर विरोधापाकरणेन तत्कृतंविरोधं समन्वये वारयति चतुर्थेन पादेन तत्रापि भोगोपकरणानां भौतिकानां प्राधान्यात् प्रथमं प्राणोत्पत्तिमाह ॥ ३ ॥

तथाप्राणा: ॥ १ ॥

पूर्व पादाधि करणे यथा काश उत्पन्न: परस्मादित्युक्तं तथा प्राणा अपि उत्पद्यंते अथवा यथा लोकादय: परस्मादुत्पन्ना: श्रूयंते तथा प्रणा ऋषयो वावतदग्रे सदासीदित्यनया श्रुत्या प्राणानामनुत्पत्ति स्तदुत्पत्ति गौणीस्यादित्यत आह ॥ १ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

गौण्या असंभवो गौण्य संभवस्तस्मात् प्रतिज्ञाहान्यादय: प्रागुक्ताएव हेतव: तथापि जनेरुपचार निवारणं किमुक्त मित्यत आह ॥ २ ॥

तत् प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

तेभ्य आकाशादिभ्य: प्राक् पूर्वं जायतइतीदं यथा तेषुनोपचरितं तथा प्राणेष्वपीत्यर्थ: तथापि छांदोग्येन तेषा मुत्पत्ति: श्रूयते इत्यत आह ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाच: ॥ ४ ॥

ब्रह्म प्रकृतिकं यत्तेज: तत्पूर्वकत्वात् कारणात् वाचोवागाख्येन्द्रिय प्राणस्यातोऽर्थात्तत्रापि श्रवणमित्यर्थ: पूर्वाधि करणे श्रुति प्रामाण्यात् प्रणोत्पत्तिर्वर्णितातद्वत्सप्तवैशीर्षण्या: प्राणाइत्यस्या:

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रामाण्यात्सप्तैव प्राणाइत्याक्षिपति अथवान्यायात्तु सारात् प्राणानामुत्पत्तिरुक्ता अत्रापिप्राणमुत्क्रामंतंसर्वाइतिलाघव न्यायात् सप्त प्राणा इत्याक्षिपति ॥ ४ ॥

सप्तगते विंशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

सप्तसंख्या नामवगतिः सप्तप्राणाः प्रभवंतीत्यस्मात् सामान्य वचन मिदं विशेषा दधिका भविष्यंतीत्यत आह विशेषि तत्वादपि तेषां सप्तवै शीर्षण्या इत्यने न ॥ ५ ॥

हस्तादयस्तुस्थितेऽतोनैवम् ॥ ६ ॥

तुशब्दः सप्तभ्यो व्यतिरेक माह सएवकुत इत्यत आह हस्तादयः हस्त आदिर्येषांते त्वगादयो हस्तादयः हस्तौवैग्रह इत्यादिनोक्ताः स्थितः सप्तभ्यो व्यतिरेकः अतोस्माद्यतिरेकात् नैवं सप्तैवेतिकिंत्वेकादश कुतःदशेमेपुरुषेप्राणा इत्यादिश्रुतेःअथवा सप्तैव प्राणा अवगम्यंते तमुत्क्रामंत मित्यादि बचनात् ननु सर्व शब्द श्रवणे कथं सप्तैवेत्यत आह ॥ ६ ॥

विशेषिताच्च ॥ ७ ॥

मनो विज्ञानयो रेककोट्या चक्षुरादीनां विशेषितत्वा त्सर्व शब्दः सप्त विषयः चकारो ऽनियतान्नियतिः य इतिन्याय सूचनार्थः द्वितीय सूत्रेन कोपि विशेषः पूर्वस्माद्याख्यानात् पूर्वाधिकरणे एकादशें द्रियाणि उत्क्रामन्तीत्युक्तं तदयुक्तं व्यापित्वादिंद्रियाणा मित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ ७ ॥

अणवश्च ॥ ८ ॥

प्राणा इत्यनुवर्तते अणवोप्य सर्वंगत परिमाणाः प्राणा इत्यर्थ पूर्वाधि करणे उत्क्रांत्यादिवशात् प्राणानामणुत्व मंगी कृतं तद-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिदानी मुत्पत्ते: प्राक् प्राणचेष्टाश्रवणात् मुख्यप्राणस्यनोत्पत्ति रिति दृष्टांते नाक्षिप्य पादाद्याधिकरण प्रायाति देशे नोत्पत्ति माह ॥ ८ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ९ ॥

श्रेष्ठाः मुख्यो प्राणः सोपि जायतेकुतएतस्माज्जायतेप्राण इति श्रुतेः पूर्वाधिकरणे मुख्ये प्राणस्य पृथगुत्पत्तिर्वायोरिंद्रियेभ्य स्योक्ता साऽयुक्ता मुख्य प्राणस्य वायु स्वरूप त्वादिंद्रिय त्वाद्वेत्या क्षिप्य समाधत्ते ॥ ९ ॥

नवायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ १० ॥

मुख्यप्राणोनवायुः प्रसिद्धः नच करणानां वृत्तिः क्रियाच वायुस्य वायुक्रिये कुतस्ताभ्यां पृथगुपदेशः सवायुना ज्योतिषेतिवायो रिंद्रियेभ्यः अथ हएवायं मुख्यः प्राण इत्यादिना तस्मात् एवंचे ज्जीवः ॥ १० ॥

चक्षुरादिवत्तुतत्सह शिष्टादिभ्यः ॥ ११ ॥

तुशब्दः प्राणस्यस्वातं त्र्यवारणार्थः चक्षुरादिवत् चक्षुरादीनां यथा नस्वातं त्र्यं तद्वत्प्राणस्य कुतः तत्सह शिष्टादिभ्यः तैरिंद्रियैः सहशिष्टिः शासन मुपदेशः प्राण संवादादौ आदि शब्देन संहत त्वाचेतनत्वा दयस्तेभ्यः स्यादेतत् यथान्येषां प्राणानां रूपादयो विषया स्तथा स्यापिकस्य नस्यादित्यत आह ॥ ११ ॥

अकरणत्वाच्चनदोषस्तथाहिदर्शयति १२ ॥

प्राणस्य विषयांतरा सत्त्वं न दोषः कुतः अकरणत्वात् करणस्यै वायंदोषः नत्व करणस्य चकारो देह धारणं प्रयोजनं समुच्चिनो ति कथमे तदित्यतआह तथाहि दर्शयति हियस्माद्यथास्माभि र-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्नस्तथाऽहमे वैतत् पंचधात्मानं प्रविभज्येत्यादि श्रुतिगणो देह धारणंदर्शयति चकारो यदस्ति तस्य विषय कल्पना भवति नियमाभाव दर्शनार्थः देह धारणं कार्यं जीवस्य प्राणस्यवेति संदेहादन्यस्य प्राणकार्यस्या दर्शनात् निरर्थकः प्राणइत्यत आह ॥ १२ ॥

पंचवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १३ ॥

पंचवृत्तयो यस्यस तथा किंवत् पंच वृत्ति रित्यत आह मनोवत् यथा मनः प्रमाण विपर्यय विकल्प निद्रास्मृतिभिः पंचवृत्ति तद्वत् तर्हियोगाना मिवतर्क मूल मिद मित्यत आह व्यपदिश्यते श्रुत्या प्राणो पानोव्या नमुदानः समान इति पूर्वाधि करणे वा युक्तियाभ्यां तत्त्वांतरं प्राण इत्युक्तं अस्तुतत्त्वांतरं तथापि तस्य जीवमनूत्क्रामस्या संभवोव्यापित्वादित्या क्षिप्यसमाधत्ते ॥ १३ ॥

अणुश्च ॥ १४ ॥

मुख्य प्राणोप्य रूवंगत परिणामोपि पूर्वं प्राणवत् पूर्वाधिकरणेष्विंद्रियाणा मुत्पत्त्यादिकं वर्णितं तेषां चाग्न्याद्यधिष्ठितत्वं श्रुतमनुपपन्नं समनंतराधि करणे प्राणसम त्ववदिति दृष्टांतेनाक्षिप्य समाधत्ते ॥ १४ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानंतुतदामननात् ॥ १५ ॥

तुशब्दः प्राणस्याधिष्ठा नत्वं वारयति ज्योतिरादि र्यस्यादित्यादेस्तदिदं ज्योतिरादि ज्योतिरादे रधिष्ठानं ज्योतिराद्यधिष्ठानं वागादि तस्य ज्योतिराद्यधिष्ठानस्य वागादेरग्नि र्वाग्भूत्वेत्यादिनाऽमननात् एवंचेद्देवाना मेवसुखादि भोगःस्या दित्यतआह ॥

प्राणवताशब्दात् ॥ १६ ॥

प्राणवता जीवेन वागादीनां संबंधोभोक्तृ तत्साधनत्व लक्षणः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुत: शब्दात् वैदिकात् अथयच्चैतदा काशमनु विषस्यं चक्षुरित्या दि: यथा शरीरेण संबंध: तथाधिष्ठा नाधिष्टातृत्व लक्षणस्ताभिर पीत्यत आह ॥ १६ ॥

तस्यच नित्यत्वात् ॥ १७ ॥

तस्य शरीरस्य नित्यत्वात् अस्मिन् शरीर एवभोक्तृत्वात् नदेव तात्मनाग्न्यादि शरीर भोगस्य सत्वात्तासाम् चकारो नेकदुःख संभिन्नस्यास्य भोगस्य देवता भिन्नभोग्यत्वं समुच्चिनोति पूर्वाधि करणे ज्योतिराद्यधिष्ठिता नींद्रियाणि इत्युक्ता मिदानीं प्राणव्या पारव्यतिरिक्ता नींद्रियाण्येवन संतीत्याक्षिप्याह अथवा प्राणेंद्रि यस्याक्षत्वाधिष्ठाना भाववदन्यचाप्य भाव:स्यादित्याक्षिप्यप्राणस्या निंद्रियत्व माह ॥ १७ ॥

तइंद्रियाणितद्व्यपदेशादन्यत्रश्रेष्ठात् १८

ते प्रकृता: प्राणा: श्रेष्ठादन्यत्र मुख्यप्राणं विहायेंद्रियाणि नतु मुख्यस्य प्राणस्य रूपाणि कुतस्तस्मात् प्राणात्तुभेदे नेंद्रियाणां व्यप देशात् एतस्माज्जायते प्राणोमन: सर्वेन्द्रियाणि चेत्यनेन अस्तु- तेषां प्राणात् भेद: नतु प्राणस्तेभ्योभिन्न इत्यत आह ॥ १८ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १९ ॥

अथ हेममासन्यं प्राणमूचुरित्यादिना प्राणस्यतेभ्यो भेदश्रुतेः भेदश्रुति रियंवाक् चक्षुषोरिव भविष्यतीत्यत आह ॥ १९ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ २० ॥

सुषुप्ते सर्वेन्द्रियाणां प्रविलय: नप्राणस्य प्राणाग्नयएवै तस्मिन् जाग्रतीति श्रुते: प्रत्यक्ष तस्येंद्रियेभ्य: प्राणस्य वैलक्षण्यात् चका रोवाक् चक्षुषोरपि कर्मेन्द्रिय ज्ञानेन्द्रिय कृतभेद समुच्चयार्थ: पू-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वीधि करणे प्राण इ्ंद्रियाणीति पृथङ्निर्द्देशात् तस्य च तेषां च तत्त्वांतर त्वमुक्तंतइ ज्जीवेनेति श्रवणात् नामरूपयोरुत्पादनंजीवे न क्रियते इति दृष्टांते नाचिप्य समाधत्ते ॥ २० ॥

संज्ञा मूर्ति क्लृप्ति स्तुचिवृत् कुर्वत उपदेशात् ॥ २१ ॥

तुशब्दो जीव कर्तृत्वं वारयति संज्ञा आदित्यादि रूपा मूर्तिः सितासित रूपासंज्ञा मूर्त्योः क्लृप्तिः कल्पनंनाम रूपव्याक्रिये त्रिवृत् कुर्वतः परमेश्वरस्य कुतः व्याकरवाणीत्युत्तम पुरुषोप देशात् अस्तु वहिस्त्रिवृत् करणं यथा कथंचित् अंतस्त्रिवृत्करणं दुर्लक्ष मित्यत आह ॥ २१ ॥

मांसादिभौमंयथाशब्दमितरयोश्च २२ ॥

पुरीषादीति वक्तव्येतस्यशरीराद्वहिःष्वयप्रदर्शनं यतस्ततआह मांसादीति मांसमादि र्यस्यमनः पुरीषस्य तदिदं मासादिभौमंभूमेर्विकारः यथाशब्दं शब्द मनतिक्रम्यास्य कार्यस्या भिधानात् तस्ययः स्थविष्ठोधातु रित्यादिना इतरयोश्चाप्तै जसोरपि मूत्रलोहित प्राणास्थि मज्जावाचः कार्याणिअत आंतराणित्रिवृत् करणवच्चेत्सर्वः त्रिवृतकुतः कथंभूमिरिय मित्यादि व्यपदेश इत्यत आह ॥ २२ ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादः तद्वादः ॥ २३ ॥

तुशब्दो भूम्यादिव्यपदेशा भावनिवारणार्थः तद्वादस्तस्य भूम्यादेर्वादो व्यपदेशो नानुपपन्नः कुतः वैशेष्यात् विशेषस्य भावोवैशेष्यं भूम्याद्याधिक्यं तस्मात्तद्वादइत्यभ्यासोध्यायपरि समाप्तिन्द्योतयतिवियत्पादे प्राणपादेच प्रथमं वियदाद्युत्पत्तिवादिन्यः श्रुतयोनसंतीति विरोधा भावात् पूर्वपक्षाभाव इति पूर्वपक्षाक्षेपः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्यच्च तच्छ्रुतीनां सत्त्वात् श्रुत्योर्विरोधात् प्रत्यधिकरण मुभयोर प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः सिद्धांतैकदेशिना तदप्रामाण्य निराकरणंयत इतिग्रस्तः पूर्वपक्षः सिद्धांतैकदेशिना निराकरणेन प्रकारांतरेण प्रामाण्य निराकरणमिति सिद्धांतः ॥ २४ ॥

इति श्री मत्परमहंस परिव्राजकाचार्यानंदात्म पूज्यपाद शिष्यस्य श्रीशंकरानंद भगवतः कृतौ सूत्रदीपिकायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये ऽविरोधो ब्रह्मणि समन्वितानां वेदान्तानामुक्तः इदानींत त्प्राप्तिसाधनं ब्रह्मज्ञानं सोपायमिह चिंत्यते तत्रादि प्रथमपादे पंचाग्नि विद्यामाश्रित्य संसरणं चिंत्यते वैराग्यार्थम् ॥

तदंतर प्रतिपत्तौ रंहतिसं परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

पूर्वशरीरा च्छरीरन्तदन्तरं तस्य प्रतिपत्तौ प्राप्तौ भूतसूक्ष्मैः परिष्वक्तोरंहति कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्यां प्रश्नः यथावेत्थ पंचम्या माहुतावाप इति अस्यां उदाहृते प्रश्ननिरूपणे ऽवेष्टितत्वं गम यतः नतुतदन्यै र्भूतसूक्ष्मैः परिवेष्टितत्वं गमयत इत्यत्राह १ ॥

आत्मकत्वात्तुभूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुशब्दश्चोदित शंकानिवृत्त्यर्थः नायंदोषः आत्मकत्वात् तेजोवन्नात्मकत्वादपां तदात्मकत्वे कुतोपांव्यपदेश इत्यत आह भूयस्त्वा त्तासामपांसायं प्रातराहुतिमा रभ्ययावद्गर्भ भूयस्त्वात् नन्वाहु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्तिद्वारारब्धेन संपरिष्वक्तो गच्छतीति गम्यते नतु भूतसूक्ष्मै रित्य-तआह ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानांगतिः प्राणगतिः तमुत्क्रान्तमित्यादिनोक्ता तस्याः प्राणानां भूतसूक्ष्मा श्रयाणामवगति रित्यर्थः चकारः सएतास्ते जोमात्रा इत्यादि श्रुतिं प्रमाणत्वेन समुच्चिनोति ॥ ३ ॥

अग्न्यादि गति श्रुते रिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

अग्निं वागप्येतीत्यग्नि गतिः आदिशब्देनवातं प्राणा इत्यादिः तस्यानप्राणानामाश्रयत्वेन भूतसूक्ष्म मितिचेत् प्रणानां जीवेन सहगमनात् तन्नभाक्तत्वात् प्राणाना मग्न्यादि गति श्रुतिर्भाक्ता उपचरिता ओषधीर्लोमानीतिवत् तस्याभावो भाक्तत्वं यस्मात् ४

प्रथमेश्रवणादिति चेन्नताएवह्युपपत्तेः ५

प्रथमेग्नौ श्रद्धांजुहृतीत्यस्मिन्नपाम श्रवणान्नापां सर्वत्रानुवृत्ति रिति चेत्तन्नताएव आपएवहियस्मा दुपपत्तेः अपां कारणानां कार्यस्य श्रुद्धाख्य सद्भावः आपइति श्रुतेरपि ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणांप्रतीतेः

प्रश्न निरूपणाभ्यां जीवानाम श्रुतत्वाद प्याधिष्ठितानां ग्रहण मयुक्तमिति चेन्नकुत इष्टादि कारिणां अथयइमे इत्यादिना दक्षिणमार्गेण चन्द्रंयियासतां प्रतीतेः तद्देवानामन्नं तद्देवा भक्षयंतीतिश्रुतेः चन्द्रप्राप्तिर्नपुरुषार्थ इत्यत आह ॥ ६ ॥

भाक्तंवानात्मवित्वात्तथाहिदर्शयति ७ ॥

तेषांदेवाना मन्नत्वं भाक्त मुपचरितंकुत अनात्मवित्वात् तेषां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यथास्माभिस्तेषामन्नत्वं भोग्यत्वेनोक्तं तथा श्रुतिर्दर्शयति अथ योन्यामित्यादिना पूर्वाधिकरणे ऽवरोहेपि परिवेष्टितस्य पंचम्या माहुतावाप इत्युपलंभा दारोहेपि कर्म समवायिनी भिरद्भिः परिवेष्टितो गच्छतीत्युक्तं इदानी मवरोहे कर्माभावादपा मप्यभाव इत्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ ७ ॥

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवंच ॥ ८ ॥

कृतस्य पुण्यस्यात्यये विनाशे ऽनुशयवान् कर्मानुशयवान् तत्रा गच्छति दृष्टजात मात्रस्य सुखाद्यवाप्तिः अथवा तद्य इह रमणीय चरणा इत्याद्या श्रुतिः स्मृतिरपि तच्छेषेणविशिष्ट मित्याद्याताभ्यां यथेतं यथागतं अनेवंच तद्विपर्ययेणापि आकाशादि रूपेण प्रकारांतरेणापि ॥ ८ ॥

चरणादितिचेत् नोपलक्षणार्थेति काष्र्णाजिनिः ॥ ९ ॥

तद्य इह रमणीय चरणा इत्यत्र चरणादागमनं नानुशयादिति चेन्न यतो ऽनुशयो पलक्षणार्था चरण श्रुतिरिति काष्र्णा जिनि राचार्यो मन्यते ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमितिचेन्नतदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

तस्य चरण शब्दस्य श्रौतशीलार्थ परित्यागेनला क्षणिकानुशयस्वीकारे शीलस्यानर्थ क्यं प्रयोजन शून्यतैव स्यादितिचेत् नतदपेक्षत्वात् तस्य शीलस्यापेक्षा यस्य कर्मण आचारहीन मित्यादि स्मृतेः तदपेक्षं तस्यभावस्तत्त्वं तस्मात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृतएवेति तुबादरिः ॥ ११ ॥

बादरिराचार्य स्वरण शब्देन सुकृत दुष्कृतएवाभि धीयेते इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मन्यतेतु शब्दो लक्षण व्यावृत्यर्थः पूर्वाधिकरणे यावच्छ्रुतेरारब्धफल विषयत्वेन संकोचः अतस्ततोन्येन कर्मणावर्तत इत्युक्ता मचतु चंद्रमसमेव तेगच्छंतीति सर्वश्रुतेस्तद्वन्न संकोच इति प्रत्युदाहरणे नाक्षिपति ॥ ११ ॥

अनिष्टादि कारिणामपिचश्रुतम् ॥ १२ ॥

इष्टापूर्त्तादि व्यतिरिक्तं कुर्वंतोत्य निष्टादि कारिणोये तेषामप्य विशेषेण येकेचेत्युपक्रम्य चंद्र मसमेवते सर्वे गच्छंतीति श्रुतम्यतः अतश्चंद्र गमनं चकारो यौक्तिकत्व प्रदर्शनार्थः ॥ १२ ॥

संगमनेत्वनु भूयेतरेषा मारोहा वरोहौ तद्गति दर्शनात् ॥ १३ ॥

तुशब्दो निष्टादि कारिणां चंद्रगतिं व्यावर्तयति संयमनेयाम्ये पुरेइतरेषामनिष्टादिकारिणांदुःखानु भवार्थं आरोहो दुःखमनु भूयावरोहः तावेवारोहावरोहौकुतः तद्गतिदर्शनात् तद्यास्यं पुरं प्रतियागतिस्तस्याः पुनः पुनर्वश मापद्यते मेवैवस्वतं संगमनं जनानामित्याख्यां दर्शनं सुपुरुषवचनविश्वासिनां नैतावता प्रत्यय इत्यत आह ॥ १३ ॥

स्मरंतिच ॥ १४ ॥

स्मरंतिच व्यासादयः संयमनेगमनं तेषां चकारः प्रसिद्धि समुच्चयार्थः तथापिलोक पाल पुरे कथं दुःखित्वमित्यतआह १४

अपिसप्त ॥ १५ ॥

नरकामहारौ रव प्रभृतयः स्मर्यन्ते पौराणिकैः ननु नयमात्तासे तेषुचिच गुप्तादीनां स्मरणादित्यत आह ॥ १५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रापि चतद्व्यापारा दविरोधः ॥ १६ ॥

तत्रापि तेष्वपि महारौरवादिषु तद्व्यापारात् तस्ययमस्यव्यापारः समाच्चा तस्माद्यमायत्तत्वस्य चित्रगुप्तादीना मप्यविरोधः चकारः शंकायां मतिमंदत्वसूचनार्थः ननु मार्गद्वयस्य प्रकृतत्वाद न्यतरेण तैरपि गंतव्य मित्यत आह ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरितितु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

एतयोः पथोरिति विद्या कर्मणो र्ग्रहणमिति यस्मात्तयोः तद्य इत्थं विदुरिति विद्या इष्टा पूर्तेदत्त मिति कर्म प्रकृतत्वात् तेषां चतयोर भावादतो नान्यतरेण गमनंतु शब्दोजायस्वम्रिय स्वेत्य नेन तृतीयंस्थानं दर्शयति तथाप्याऽऽहुति पंचक पूरणार्थं चंद्र मंस तेषामपि गमन मित्यत आह ॥ १७ ॥

नतृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

नायमाहुति नियमः तृतीयेस्थाने कुतः यूकादौ तथोपलब्धेः आहुति नियमस्या दर्शनात् तदृष्टान्तेन जीवांतरेपि सनियमोनु मीयते इत्यत आह ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपिचलोके ॥ १९ ॥

नायं मनुष्येष्वपि नियमः द्रोणद्रौ पद्यादीनां योनि मंतरेणा पि शरीरस्योत्पत्ति दर्शनात् चकारा त्पुराणेष्वपि तथापि क्वचिद् दृष्टभूयो दृष्टांतेन वाध्यते इत्यत आह ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

स्वेदजोद्भि ज्जयोराहुति पंचकमन्तरेणाप्युत्पत्ति दर्शनात् चकारो नियमभंग समुच्चयार्थः ननुस्वेद जमेवनास्ति अंड जंजरा युजमुद्भि ज्जमिति त्रयाणा मेव श्रवणादित्यत आह ॥ २० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

तृतीय शब्दउक्ति ज्जमित्ये तस्मिन्न वरोधः स्वीकारः संशोकजस्य स्वे दजस्य पूर्वाधिकरणे स्थानशब्दो मार्गपरत्वेन नीतः तृतीयमिति चित्वसंख्या योगात् तर्हि इहापिवायुर्भूत्वेत्युत्तरत्नवायुतादात्म्य श्रवणात् आकाश मित्यचापि अनुशायि नस्ते न सह तादात्म्यं स्यादिति दृष्टांतेनाक्षिप्य समाधत्ते ॥ २१ ॥

साभाव्यापत्तिरुपपतेः ॥ २२ ॥

तैराकाशादिभिः समानोभावः साभाव्यं पूर्वाधिकरणे आकाशादि समान रूपतामनुशायिनः प्राप्नुवंतीत्युक्तं तर्हि आकाशादेः प्राकृत प्रलयांत मवस्थानादनु शायिनोऽपि तावदवस्थान मित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

आकाशादि समान रूपताया जीवस्यनाति दीर्घेण कालेन निर्गमन मिति कुतः व्रीह्यादि भावात् अतो वैखलु दुर्निष् प्रपतर मित्यादि विशेषणात् पूर्वाधिकरणे तोवैखलु दुर्नि प्रपतर मिति तिलमाषादिष्वेव कश्चन विलंबो नाकाशादिष्विति उक्तं तर्हि जायंत इति विशेषा तिल काशादिष्वनु शायिनां जन्मस्या दिति दृष्टांते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

इह व्रीहियवा इत्यादावन्येन तिलमाषादि जीवे नाधिष्ठितं अन्याधिष्ठितं तस्मिन्तच्छरीरा धिष्ठितएवानु शयी पूर्ववद्यथावाय्वादौ संश्लेषमात्रं तद्व्रीह्यादावपि कुतः तत्रापि सुकृत दुष्कृतादिव्यापार मंतरेण तद्भावापत्ते रभिलापा दुक्तत्वात् ॥ २४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अशुद्ध मिति चेन्नशब्दात् ॥ २५ ॥

स्वर्गादव रोहिणः पशुहिंसा लक्षणमशुद्धं पापमस्तीति चेन्न पश्वादेर्हिंसाया वैदिकशब्दा दागताया अवगतत्वात् अस्तु ब्रीह्या दिभावो विनापाप मित्यत आह ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोथ ॥ २६ ॥

अथब्रीह्यादि भावानंतरं रेतः सिचापियो गोरेतः सिग्योगः ब्रीह्यात्मे त्यादिना वङ्गत्वात्कंडनाद्यवसरएव प्रवासितोक्तत्वान्न तेन योग इति भावः नन्वस्तु प्रवासो वङ्गत्वंवा अथापिकस्यचनस्थि त्वातेनयोगं यास्यतीत्यत आह ॥ २६ ॥

योनेः शरीरं ॥ २७ ॥

योनेरधि अनुशायिनां शरीरांतरं तद्यइह रमणीयचरणा इत्यादि श्रावयति शास्त्रंतेनेद मवगम्यते तृतीयस्थानिनामेव ब्री- ह्यादिभावो नानुशायिनां ॥ २७ ॥

इति सूत्र प्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एवंप्रथमेनपादेनकर्मफलस्यपातापातरूपत्वे नवैराग्यं निरूपि तम् इदानींविरक्तस्य तत्त्वंपदार्थविवेकायद्वितीयः पाद आरभ्यते जागरणाद्यवस्थाया उक्तत्वात् दुर्विवेकत्वाच्च तत्त्वमर्थस्य स्वप्रका शत्वस्य स्वप्नावस्थाया मेव चोररीकृत्य पूर्वपक्ष माह ॥

संध्येसृष्टिराहहि ॥ १ ॥

जागरस्य सुषुप्तयोः संधौभवं संध्यंस्वप्नस्थानं तस्मिन् रथादीनां सृष्टिः सत्यैव कुतः हियस्मात् न तत्ररथा इत्युप क्रम्यपथः सृजत्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्यंते वा हननुसृजत इत्यादिष्वपि कर्तृकोयं लकारः अतएव सत्यमित्यत आह ॥ १ ॥

निर्मातारं चैकेपुत्रादयश्च ॥ २ ॥

एकेशाखिनोस्मिन्नेव संस्थाने कामानां निर्मातारमात्मानमामनंतिकामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इति नन्वत एव मनोरथमात्रत्वात् तेषामसत्त्वमित्यत आह पुत्रादयश्च कामा इति शेषः काम्यन्त इति कामाःयस्मात्पुत्र पौत्रादीनुपक्रम्यांतिकामा नामित्याह आद्यश्चकारः प्राज्ञस्य कर्तुरभावेपिकर्तृमात्र सत्यत्वं समुच्चिनोति द्वितीयश्चकारो मनोरथानामपि सत्यत्व माह इदनीं सिद्धांत माह ॥ २ ॥

मायामात्रं तुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्त स्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दो रथादीनां सत्यत्वं व्यावर्तयति कुतः तन्मायामात्रंमायैवस्वप्न दृष्टंयतः तदपि कार्त्स्न्येना नभिव्यक्त स्वरूपत्वात् देशतः शतयोजनादिना कालतो रात्रि दिनादिना हृदय पुण्डरीके संवत्सरादि रूपेण मुहूर्तमात्रं शयानः सर्वानुपलभतेयतः अतो वाधराहित्ये ना नभिव्यक्त स्वरूपत्वात् अवाधितत्वे ना प्रतीयमानत्वादित्यर्थः मायामात्रत्वा त्तर्हिन कश्चित् स्वप्नेपरमार्थः गंधोपीत्यत आह ॥ ३ ॥

सूचकश्चहिश्रुतेराचक्षतेचतद्विदः ॥ ४ ॥

असत्योपि स्वप्नः सत्यत्वाद्यर्थापि सूचकोभवतिहियस्मात् श्रुतेः यदाकर्म सुकाम्ये षु स्त्रियमित्यादेःपुरुषं कृष्णंकृष्णदन्तमित्यादेश्च स्वप्नात् सत्यार्थस्य श्रुतेनायं श्रुत्युक्तोर्थोस्यार्थः कुत आचक्षते च तद्विदः तंस्वप्नाध्यायं विदंतीत्यर्थः आरोहणं गोवृषेत्यादिना आ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चन्ते कथयंति आद्यश्चकारः प्रतिविंबादीनां निदर्शनत्व समुच्च यार्थः द्वितीयश्चकारः आच्छादित कुमारी भुजस्फुरण समुच्चयार्थः तथापि परमात्मना क्रियमाणत्वात् स्वप्नसृष्ट राकाशादिवत्सत्यता नचजीव परमात्मनो रैक्यं अन्यथा जीवस्य नित्यशुद्ध बुद्धत्वादिकं स्यादित्यत आह ॥ ४ ॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततोह्यस्यबंध विपर्ययौ ॥ ५ ॥

ननित्य शुद्धत्वादिकं नास्ति किंतु तिरोहितं तर्हि प्रादुर्भावेनो पाय इत्यत आह पराभिध्यानात् परस्य परमात्मनोभि ध्यानान्नि दिध्यासनात् उत्पन्न साक्षात्कारस्य प्रदुर्भवति तुशब्द उपायांतरं वारयति कुतएतदित्याह ततोह्यस्य बंध विपर्ययौ हियस्मात् ततः परमात्मनः सकाशात् अस्य जीवस्य तदज्ञानाद्बंधः संसारः विपर्ययोमोक्षः तज्जानात् ज्ञात्वादेव मित्यादिश्रुतेः ननुजीवस्ये त्परमात्मनोऽभिन्नां शस्ततोनित्य शुद्धत्वादीनां नातिरोभावो पी-त्यत आह ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वासोपि ॥ ६ ॥

वा शब्दो तिरोभाव निराकारणार्थः जीवेश्वरान्यत्व निष्ट्यर्थः सोपितिरोभावोपि देहयोगादहं मनुष्य इत्याद्यभिमानात् पूर्वा-धिकरणे प्रपंच मिथ्यात्वं वर्णयतात्वं पदार्थस्य स्वयंप्रकाशत्वं द-र्शितं तत्पदार्थौ नैक्याय तच्चे त्कस्यां चिदवस्थाया मुपलभ्यं स्यात् तदा संभावितम् नतूपलभ्य मित्याशंक्याह ॥ ६ ॥

तदभावोनाडीषुतच्छ्रुतेरात्मनिच ॥ ७ ॥

तस्य स्वप्नस्याभावस्तदभावः सुषुप्तिः सानाडीषु देहांतःस्थिता सुषिरा सुराख्य उत्सष्यपुरी तद्वेष्टिते हृदयेतदंतस्थात्मनि ब्रह्म-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णि अस्य जीवस्य चकारात्पुरीतल्लभ्यं एतत् त्रय मपि कुतइत्यत आह तच्छ्रुतेः तत्रसृष्टं नाडीसुसृतो भवतिपुरीततिशेतेस्वमपीतो भवतीति नाडीपुरो तत् ब्रह्माख्यं श्रुते र्विकल्पेत्वन्यतर बाधः स्यात् ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोस्मात् ॥ ८ ॥

यस्मात्सुषुप्ति रस्मिन्नात्मनि भवत्यतोस्माद्धेतो रस्मदात्मनः प्रबोधोस्य जीवस्यात आत्मानः प्राध्यन्यं पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणि साभावापत्तिरुक्ताजीवस्य इहतु तत्संपन्नस्य मुक्तवन्न तस्य प्रबोधः किंत्वन्यस्ये त्यनुपपत्या तामाक्षिप्याह ॥ ८ ॥

सएवतुकर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

यस्तु परमात्मनिशयानस्तस्मात् सएवनिर्गच्छति तुशब्दोन्यं वारयति कुतः कर्मानुस्मृति शब्द विधिभ्यः कर्मोत्थि तस्य शेषेऽध्ययनादिः अनुस्मृतिः पूर्वदिवस भोजनादेः शब्द प्रतिन्यायं प्रतियोनि नित्यादि विधिर्ज्योतिष्टो मेनेत्यादिः तेभ्यः तस्यैवानुत्याने कर्मादिकं नसिद्ध्ये दित्यर्थः पूर्वाधिकरणे सैवमूर्छेति दृष्टांतेनाक्षिप्याह ॥ ९ ॥

मुग्धेर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

मुग्धे मूर्छा प्राप्ते जीवेन सुषुप्तिवत् सर्वात्मना संपत्तिः कुतः परिशेषात् न जागरणस्वप्नौ इत्तिज्ञान रहितत्वान्नापि सुषुप्तिः गात्रकंपादीना मुपलंभा न्नापिमृतिः पुनरुत्थानात् अतः प्रसक्तानां जागरणादीनां प्रतिषेधा दन्यत्रा प्रसक्तौ शिष्य माणायाऽर्धसंपत्तिः संप्रत्ययः सोयंपरिशेषः तस्मात्पूर्वाधि करणे ब्रह्मण्यर्ध संपत्तिरुक्ता जीवस्य सैवानुपपन्ना ब्रह्मणः सविशेष निर्विशेषत्वेनानेकरूपत्वेना निश्चित रूपत्वात् इत्याक्षिप्याह ॥ १० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नस्थानतोपिपरस्योभयलिङ्गंसर्वत्रहि ११॥

परस्य परमात्मनः स्वभावत उभयलिंग सुभयरूपं अस्थूलमन णित्यादि मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिनस्थानतोपि पृथिव्यादि स्थानयोगादेरप्यु भयलिंगं नकुतः हियस्मात् सर्वत्र सर्वेषु वेदान्तेषु अशब्दमस्पर्शम रूपमित्यादि नैकमेव श्रूयते ॥ ११ ॥

नभेदादितिचेन्नप्रत्येकमतद्वचनात् १२ ॥

नब्रह्माशब्दादि गुणकमेकलिङ्गं कुतस्तचतुष्पात् षोडशकल मि- त्यादिना परस्यब्रह्मणो भेदादिति चेन्नकुतः यश्चायमस्यां पृथिव्या मित्यादिना प्रत्येकंप्रत्युपाधि अतद्वचनात् नन्वेकस्यां शाखाया- मिदं वचनंनात्यन्तमा दरणीय मित्यत आह ॥ १२ ॥

अपिचैवमेके ॥ १३ ॥

एवंभेददर्शन निन्दादिपूर्वकं श्रुत्योःसम्रत्यु मित्युपक्रम्यनेह ना- नास्तिकिंचनेत्य भेदमेकेशाखिन आमनन्ति अपिचशब्देना भेद- एव युक्तोपिनतुनायं तर्कगम्योर्थः श्रुतेस्तोभयच विद्यमानत्वा दि- त्यत आह ॥ १३ ॥

अरूपवदेवहितत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

हियस्मात् अरूपवदेवब्रह्मनतु सगुणमवगन्तव्यं कुतस्तत्प्रधान त्वात् तस्यारूपवतः प्रतिपाद्यत्वात् अस्थूल मनणित्यादि भिर्वा- क्यैः एतञ्चसमन्वय सूत्रेस्थितं एवंतर्हिसगुण प्रतिपादकानां वा- क्यानांवै यर्थ्य मित्यत आह ॥ १४ ॥

प्रकाशवञ्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथाप्रकाशः सूर्यादेः तत्तदङ्गुल्यादि ऋजुवक्रता मनुस्वयमपि ऋजुर्वक्रो वाएवमुपाधि भेदेनात्मनः सगुणत्व मतस्तद्वाक्याना-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मवैयर्थ्यं तस्मात्चकारो घटाकाशादिनिदर्शन समुच्चयार्थः नन्व· सत्यपि रूपांतर रहितेकत्व्न्: प्रज्ञान घनइति श्रुतिराह तन्मनसः स्थैर्यार्थरूपस्य प्रधान्य मित्यत आह ॥ १५ ॥

आहचतन्मात्रम् ॥ १६ ॥

तन्मात्रं चैतन्यमात्रं रूपांतर रहितं कृत्स्नः प्रज्ञानघन इति श्रुतिराह चकारो नीरूपे मनसः स्थैर्यंवारयति नन्वियं श्रुतिरेकरूपत्वं विधत्ते नपुनारूपांतरं प्रतिषेधतीत्यतआह ॥ १६ ॥

दर्शयतिचाथोअपिस्मर्यते ॥ १७ ॥

अथो यस्माद्रूपांतर प्रतिषधं दर्शयति नेतीत्यादिनानायं प्रतिषेधो लौकिकः यतःस्मर्यतेपिनसत्तम् इत्यादिनाम मैवमित्यादिनाचनन्तु प्रतीयमानो भेदः कथमतात्विक इत्यत आह ॥ १७ ॥

अतएवचोपमासूयकादिवत् ॥ १८ ॥

यतएक रूपतास्योक्तानानारूपत्वं निराकृतंअस्मादेवकारणात् प्रतीयमानस्य भेदस्योपमान भवति यथा जले सूर्यकः सूर्यप्रतिविंबः आदि शब्देन चंद्र प्रतिविंबादि तथाच श्रुतिषु यथा स्वयंज्योतिरात्मे त्यादिषु एकएवेत्यादिषुचत दुपमीयते उपाधि भेदादनेकत्व माचिपति ॥ १८ ॥

अंवुवदग्रहाणात्तुन तथात्वम् ॥ १९ ॥

यथांवु सूर्यमूर्तें व्यवहितं गृह्यते एवमंवुव त्परमात्मनो भिन्नस्योपाधेः परमात्मनोवा ऽमूर्तस्या ग्रहणात् न तथात्वंन सूर्यकादिसमानतास्य भेदस्य समाधत्ते ॥ १९ ॥

बृद्धि ह्रासभाक्त्वामंतभावांत् उभयसामंजस्यादेवम् ॥ २० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्नसाम्यं लोकेपिकिमुतवेदेएकस्य कथं तिर्यगादि विचित्र रूपाणीत्यस्य समाधानार्थं सूर्यकादि दृष्टांतो विवक्षितेर्थे श्रुत्योक्तः विवक्षितंतु यथा जलदृष्ट्या वृद्धिभाक्त्वम् जलस्य ह्रासेह्रासभाक्त्वम् तच्चलनादिभाक्त्वम् एकस्यापि तद्भेदात्भेदभाक्त्वमिति तदाह वृद्धिह्रास भाक्त्वमुपाधेरस्य कुतः उपाधौदेहादावन्तर्भावादह मित्याद्यभिमान क्रोभोक्तृत्वात् कुतएतदित्यत आह एव मुभयस्य दृष्टांतस्य दार्ष्टांतिकस्य सामंजस्यम् ननु शरीरांतः परमात्मप्रवेशेसत्युपमागवेषणं न तस्माद्भिन्नजीव प्रवेश इत्यत आह ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

पुरः सपक्षी भूत्वापुरुष आविशत् अनेन अनेन जीवेनेत्यादिना परमात्मन एवप्रवेशस्य दर्शनात् चकारोजीवस्य परमात्म व्यतिरिक्तत्व ग्राहकप्रमाणा भावसूचनार्थः पूर्वाधिकरणे निर्विशेष मेवब्रह्मेत्युक्तं निषेध प्राधान्यात् एवंचनेति प्राधान्याद्ब्रह्मापिनस्यादित्याशंक्याह ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वंहिप्रतिषेधतिततोब्रवीतिच भूयः ॥ २२ ॥

प्रकृतं मूर्त्तामूर्त्त रूपेण यदेतावत्त्व मियत्तातस्यभावः प्रकृतैतावत्त्वं तदेव प्रतिषेधति निराकरोति नेतिनेतिशब्दः कुतएतदित्यतआह ततोब्रवीतिचभूयः ततस्तस्मात्प्रतिषेधा दनंतरंभूयः पुनरन्यत् परमस्तीति ब्रवीतिचकारोऽत्यंतसतोनिर्धारणसमुच्चयार्थः अथवाततो ब्रवीतिच भूयइतिततः प्रतिषेधानंतरंभूयः पुनर्ब्रवीति अथनामधेय मस्यसत्यस्य सत्यमित्यादिनांता दृशंब्रह्म चेत्कस्मा चक्षुरादिभिर्न गृह्यतइत्यतआह ॥ २२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदव्यक्तमाहहि ॥ २३ ॥

तद्ब्रह्म नव्यक्तं रूपादिहीन मव्यक्तं कुतः हियस्मादाहश्रुतिः नचक्षुषा गृह्यतेनापिवा चेत्यादिनास्मृति रपिअव्यक्तोय मित्यादिनाननु श्रुतिवचनात्ता दृशस्यसत्त्वे कथं विश्वासः कदाचिदपि-अप्रत्यक्षताया मित्यत आह ॥ २३ ॥

अपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । २४॥

संराधनं भक्तिध्यान प्रणिधाना द्यनुष्ठानं तस्यसंराध्यमानस्य संराधनंतस्मिन्योगिनः पश्यन्ति तत्कुतः प्रत्यक्षानु मानाभ्याम् प्रत्यक्षम् श्रुतिः प्रत्यगात्मानमै क्षत्तस्तु तं पश्यति निष्कलमित्यादिः अनुमानंस्मृतिः ज्योतिः पश्यन्तीत्यादिश्च श्रुतावविश्वसित-स्य प्रत्यक्षेणापि विश्वासमाहापि शब्दः ननुसंराध्य संराधक भावश्चेत्सएव ब्रह्मभेदः ब्रह्मणोविशेषात्मत्वंच स्यादित्यत आह ॥ २४ ॥

प्रकाशादिवच्चवैशेष्यं प्रकाशश्चकर्मण्यभ्या-सात् ॥ २५ ॥

यथाप्रकाशकाः सवितृप्रभृतयों गुलिकरकोदक प्रभृतिषु कर्मसूपाधि भूतेषु सविशेषाइवावभासंतेनच स्वाभाविकोम विशेषात्मतां जहतिएव सुपाधिनिमित एवायमात्मभेदः स्वतस्त्वैकात्म्यमेव तथाहिवेदांते व्यभ्यासेना सकृज्जीव प्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते अक्षराणित्वेवंयोज्यानिकर्मण्युपाधौ प्रकाशश्च उपाधौस्थितो भिन्नरूपेण वैशेष्यमेवावलंवतएवं प्रकाशादिवत् स्वरूपेण वैशेष्यमलंवतेपरः आद्यस्वकार स्तदवलंवने परत्वाभावं परमेश्वरस्याह कुतः अभ्यासात् जीवब्रह्मणोर भेदस्येतिशेषः तथापि परिछिन्नस्य जीवस्य कथमनंतेन परमात्मनैक्य सुपपन्नं नैतद्युक्तिमाचं २५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतोनन्तेनतथाहिलिंगं ॥ २६ ॥

हियस्माद्यथोक्तं तथालिंगं ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवतीति इदानींस्व-
मत विशुद्धौ भेदाभेदवाद मुत्थापयति ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तुशब्दः संराध्य संराधकयो रौपाधिकं भेदंव्यावर्तयतिततस्तु
तमित्यादिनाध्यातव्ये यभावस्य परमित्यादिनागंतृगंतव्यभावस्य
यतः सर्वाणिभूतानिइत्यादिनानि यंतृनियम्यभावस्य भेदस्यतत्त्वम
सि अहंब्रह्मास्मीत्यादिना ऐक्यस्योभयस्य व्यपदेशाद्भेदाभेदौ जीव-
ब्रह्मणो रहिकुण्डलवत् यथाहिःकुण्डलाकारो नात्यंतंभिन्नः पृथ
गुपलंभात् नचात्यन्तमभिन्नः दण्डायमाने तस्मिन् तथानुपलं
भात् एवंजीवोपि नन्वेवंजीवस्या नित्यत्वं स्यादित्यत आह २७ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

अथवा प्रकाशाश्रय वदेतत्प्रति पत्तव्यम् यथाप्रकाशः साविचः
तदाश्रयस्च सवितानात्यन्तभिन्नः उभयोरपि तेजस्त्वाविशेषात्
अथच व्यपदेश भाजौ भवतएव मिहापीति समाधत्ते ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

वाशब्देन भेदाभेद इत्याह किन्तु यथा पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशा-
दि वच्चाविशेष्यमिति तथैतत् नन्वेवंभेदश्रुतेरपि निर्वाहिकुतोयमेव
पक्ष इत्यत आह ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

नान्योतोस्ति द्रष्टेत्यादिना ब्रह्मणो व्यतिरिक्तस्य प्रतिषेधात् च
कारो भेदश्रुतेर सत्वे न भेदाभेद दुर्भणत्व समुच्चयार्थः पूर्वाधि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

करणे प्रतिषेधा दन्यस्यब्रह्मणः श्रुत्योक्तत्वादस्ति ब्रह्मेत्युक्तं तर्हि ब्रह्म व्यतिरिक्त मप्यस्ति श्रुत्युक्तत्वादित्या क्षिपति ॥ ३० ॥

परमतः सेतून्मान सम्बन्ध भेदव्यप देशे-भ्यः ॥ ३१ ॥

परमेश्वरा त्परमन्य दस्तिकुतः सेतून्मान सम्बन्ध भेदव्यपदेशेभ्यः सेतुव्यपदेशः पुरुषोंतरादित्ये पुरुषोंतर क्षिणीइतितेभ्यः नहिसर्वसाम्या त्परस्यैते उपदेशा उचिताः ॥ ३१ ॥

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तुशब्दो ब्रह्मणः परमन्यद्यावर्तयतिकथंतर्हि सेतुशब्दो ब्रह्मणी त्यत आह ॥ ३२ ॥

सामान्यातबुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

बुद्ध्यर्थ उपासनार्थः तत्रनिदर्शनं पादवत् यथापादामनसो वागादयः अथवा कार्षापणस्य पादाव्यवहारार्थं तद्वत्तर्हि सम्बन्धभेदयोः कथंव्यपदेश इत्यत आह ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

स्थानमिवस्थानं तस्यविशेषो बुद्ध्याद्युपाधि राहित्यं सुषुप्तावस्थायां नतुपरि मितत्त्वेन सतांपतिरतोन सम्बन्ध क्षतदूषणं भेदपक्षे स्थाने आदित्यमण्डले क्षिणीव विशेषस्तस्मात् नतुस्वरूप भेदोपदेशः प्रकाशादिवदित्युपमोपादानम् यथैकस्या प्रकाशस्य सौरस्य यथोपाधि योगादुपजातस्य भेदव्यपदेशो भवति उपाध्युपगमात् सम्बन्ध व्यपदेशो भवति आदिशब्देन यथासूची पाशादिषूपाध्यपेक्षये वतौव्यपदेशौ भवतस्तद्वत् ननुकस्मात् मुख्यंसम्बन्धं परित्यज्यउपचरितः स्वीक्रियते इत्यत आह ॥ ३४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

स्वमपीतो भवतीति स्वरूपसम्बन्धमेवामनन्तीति चास्योपाधि प्रलयमन्तरेण नचनगरवदस्त्युपपत्तिः अतउपपत्तेरयमेव-सम्बन्धः भेदोपिनान्य इष्टव्यइति चकारार्थः उक्तेभ्योहेतुभ्यः परोच्च निवृत्ति नैतावता स्वपक्षसिद्धि रित्यत आह ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

यथासेत्वादिव्यपदेशोनवच्छिन्न उपपन्नस्तथा सएवाधस्ता-दित्यादिना ब्रह्मणोन्यस्य प्रतिषेधात् तथापि ब्रह्मणस्त्रेधा परिच्छेद शून्यत्वाभावात् परमन्य दनुमेय मित्यत आह ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ३७

अनेन सेत्वादि निराकरणे नान्यप्रतिषेधेनच सर्वगतत्वं त्रेधा परिच्छेद शून्यत्वं किंतर्कमाचेण तत्रेत्याह आयामशब्दा दिभ्यः आयामशब्दो व्याप्ति वचनः शब्दः यावानाकाश इत्यादिः आदि शब्देन नित्यत्वादि शब्दोर्थावातेभ्यः पूर्वाधिकरणे निर्गुणमेव ब्रह्म तत्पदार्थ लक्ष्यंनातोधिकं किंचिदस्ति तर्हि निर्गुणस्यापि कर्मफल पारतं त्र्यात् सेतून्मानादिक मित्याक्षिप्याह ॥ ३७ ॥

फलमतउपपत्तेः ॥ ३८ ॥

फलं सुख दुःखादि अतः परमेश्वरात् कुतश्चेतनोहि स्वतंत्रः कृतं शुभाशुभं विज्ञाय तदनुसारि प्रयच्छतीत्य,प पत्तेः किंतर्कमा त्रमित्याशं क्याह ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

अन्नादोवसुदान इत्यादिनाचकार ईश्वर प्रेरितोगच्छे दित्या दिश्रु,तिमाह ईश्वर फलदातृत्व माक्षिपति ॥ ४० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

करणे प्रतिषेधा दन्यस्यब्रह्मणः श्रुत्योक्तत्वादस्ति ब्रह्मे त्युक्तं तर्हि ब्रह्म व्यतिरिक्त मप्यस्ति श्रुत्युक्तत्वादित्या क्षिपति ॥ ३० ॥

परमतः सेतून्मान सम्बन्ध भेदव्यप देशे-भ्यः ॥ ३१ ॥

परमेश्वरा त्परमन्य दस्तिकुतः सेतून्मान सम्बन्ध भेदव्यपदेशेभ्यः सेतुव्यपदेशः पुरुषोंतरादित्ये पुरुषोंतर क्षिणीद्गतितेभ्यः नहिसर्वसाक्ष्या त्परस्यैते उपदेशा उचिताः ॥ ३१ ॥

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तुशब्दो ब्रह्मणः परमन्यद्व्यावर्तयतिकथंतर्हि सेतुशब्दो ब्रह्मणीत्यत आह ॥ ३२ ॥

सामान्यातबुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

बुद्ध्यर्थ उपासनार्थः तत्रनिदर्शनं पादवत् यथापादामनसो वागादयः अथवा कार्षापणस्य पादाव्यवहारार्थं तद्वत्तर्हि सम्बन्धभेदयोः कथंव्यपदेश इत्यत आह ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

स्थानमिवस्थानं तस्यविशेषो बुद्ध्याद्युपाधि राहित्यं सुषुप्तावस्थायां नतुपरि मितत्त्वेन सतांपतिगतोन सम्बन्ध क्षतदूषणं भेदपक्षे स्थाने आदित्यमण्डले क्षिणीव विशेषस्तस्मात् नतुस्वरूप भेदोपदेशः प्रकाशादिवदित्युपमोपा॰ा ाम् यथैकस्या प्रकाशस्य सौरस्य यथोपाधि योगादुपजातस्य भेदव्यपदेशो भवति उपाध्युपगमात् सम्बन्ध व्यपदेशो भवति आदिशब्देन यथासूची पाशादिषूपाध्यपेक्षये वतौव्यपदेशौ भवतस्तद्वत् ननुकस्मात् मुख्यंसम्बन्धं परित्यज्यउपचरितः स्वीक्रियते इत्यत आह ॥ ३४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

स्वमपीतो भवतीति स्वरूपसम्बन्ध मेवामनन्तीति चास्योपाधि प्रलयमन्तरेण नचनगर वदस्त्युपपत्तिः अतउपपत्तेर यमेव-सम्बन्धः भेदोपिनान्य दृश्यइति चकारार्थः उक्तेभ्योहेतुभ्यः परोक्त निवृत्ति नैतावता स्वपक्षसिद्धि रित्यत आह ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

यथासेत्वा दिव्यपदेशोनवच्छिन्न उपपन्नस्तथा सएवाधस्ता-दित्यादिना ब्रह्मणोन्यस्य प्रतिषेधात् तथापि ब्रह्मणस्त्रेधा परिच्छेद शून्यत्वाभावात् परमन्य दनुमेय मित्यत आह ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ३७

अनेन सेत्वादि निराकरणे नान्य प्रतिषेधेनच सर्वगतत्वं त्रेधा परिच्छेद शून्यत्वं किंतर्कमात्रेण तत्रेत्याह आयामशब्दा दिभ्यः आयामशब्दो व्याप्ति बचनः शब्दः यावानाकाश इत्यादिः आदि शब्देन नित्यत्वादि शब्दोर्थोवातेभ्यः पूर्बाधिकरणे निर्गुणमेव ब्रह्म तत्पदार्थ लक्ष्यंनातोधिकं किंचिदस्ति तर्हि निर्गुणस्यापि कर्मफल पारतं त्र्यात् सेतून्मानादिक मित्याक्षिप्याह ॥ ३७ ॥

फलमतउपपत्तेः ॥ ३८ ॥

फलं सुख दुःखादि अतः परमेश्वरात् कुतश्चेतनोहि स्वतंत्रः कृतं सुभाशुभं विज्ञाय तदनुसारि प्रयच्छतीत्य,प पत्तेः किंतर्कमात्रमित्याशं क्याह ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

अन्नादोवसुदान इत्यादिनाचकार ईश्वर प्रेरितोगच्छे दित्यादिस्मृ,तिमाह ईश्वर फलदातृत्व माक्षिपति ॥ ४० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धर्मं जैमिनिरतएव ॥ ४० ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मफलस्य दातारं मन्यते अतएव श्रुतोप पत्तिभ्यामेवस्त्र, तंज्योतिष्टोमेनेत्यादिनाउपपत्तिरीश्वरस्येहाताऽज्ञते पिकर्मणि दद्यात् सुख दुःखादि कृतेपि नदद्या त्स्वतंत्रत्वा देव समाधत्ते ॥ ४० ॥

पूर्वंन्तुवादरायणोहेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तुशब्द ईश्वरानधिष्ठितःतस्य कर्मणः फलदातृत्वं व्यावर्त यति किंतुयः पूर्वमुक्त सएवेश्वरं फलदातारं वादरायण आचार्यो मन्यते कुतः हेतु व्यपदेशात् हेतुरीश्वरो धर्माधर्मयोः फलस्यचए षह्येवेत्यादि श्रुत्यायोयोयांया मित्यादि स्मृत्याचव्यप दिश्यते हेतोः कारणस्य व्यपदेशो हेतु व्यपदेस्तस्मात् ॥ ४१ ॥

इति सूत्र प्रदीपिकायां तृतीया ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

द्वितीयेपादे तत्त्वंपदार्थौ निर्णीतौ तृतीयपादे पुनस्तत्त्वाकाङ्क्षित पदार्थोपसंहारेणसगुणनिर्गुण ब्रह्म वाक्यानां अर्थोविधार्यते सगुणो विद्याभेदो भेदस्य गुणोपसंहारोनुपसंहारश्चोपासनार्थः ततः शुद्धांतकरणे ज्ञानोत्पादे ब्रह्माप्नोति इतिफलं निर्गुणेतु विद्यायाऐक्य मेव वक्ष्यानंदादि गुणानामुप संहारात्तच्च्याखण्डैकरस वाक्यार्थ बोधः फलमित्यत आरभ्यते ॥

सर्वबेदांतप्रत्ययंचोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सर्व बेदांत प्रत्ययानि विज्ञानानि यस्मिन् तत्सर्ववेदांत प्रत्ययं प्राण विज्ञानं सर्ववेदांत प्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिन्तस्मिन्वेदांते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तान्येवतानि भवितु मर्हंति कुतश्चोदनाद विशेषात् आदिशब्देन संयोग रूप समाख्यानां ग्रहणंयो हवैज्ये ष्ठंच श्रे ष्ठंच वेदेतिछंदोगानां वाजसनेयिनां चचोदनाया अविशेषः ज्येष्टश्च श्रेष्टश्च स्वानां भवतीति प्रयोजन संयोगोप्यविशिष्टःरूपमपि ज्येष्ठ श्रेष्ठ गुणकमेव समाख्याापि प्राण विद्येति ॥ १ ॥

भेदान्नेतिचेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

वाजसनेयिनां छंदोगानां पंचाग्नि भेदा न्नैकाविद्येति चेत्तन्न एकस्यामपि विद्यायामयं भेदोन दोषाय साम्यानां पंचानामप्यग्नीनां प्रत्यभिज्ञायमानत्वादेवमन्यचापि ज्येष्टत्वादिगुणा नामेकरूपत्वान्नभेदः तेषामेवैता मित्यादिना शिरोव्रतादि धर्मभेदाद्विद्याभेद इत्यत आह ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्यतथात्वे नहिसमाचारेधिकाराच्चसववच्चतन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वाध्यायस्यैष धर्मोनविद्यायाः कथंह्यस्मात्तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरेग्रन्थे आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यात मित्यामनन्तिनै तदचीर्ण व्रतोधीते इति चाधिकृत विषयादेतच्छब्दादध्ययन शब्दाच्चतदाहाधिकाराद्विसववच्च तन्नियमः तस्यशिरो नियमोपितेषा मेवतच निदर्शनं सववत् यथासप्त सौर्यादयः शतौदनपर्यंता सएवैकाग्नि सम्बन्धात्तेषा मिवतद्वत् ननुन्यायमाचेण कथमवाचनिकं स्वीकर्तुं शक्य मित्यत आह ॥ ३ ॥

दर्शयतिच ॥ ४ ॥

सर्वेवेदायत्पद मित्यादिना विद्यैकत्वं चकारोन्यायमान शंका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

या मनुत्थानं दर्शयति पूर्वाधिकरणे विद्यैक्यं निरूपितं तन्निष्
प्रयोजन मित्याशंक्याह ॥ ४ ॥

उपसंहारोर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समानेच ५

शाखांतरोप दिष्टानां गुणानां शाखान्तर विज्ञानमुपसंहारः स्वोकारः कार्यःकुतः अर्थस्यप्रयोजनस्य विशिष्ट ज्ञानोपकारस्या भेदात् समानेवोभयत्रापि तस्मिन्नेकस्मिन् ज्ञानेस्थिते अत्रनिदर्श नं विधिशेषवत् विधिशेषाणा मग्निहोत्रादि धर्माणां शाखांतरे-श्रुतानां यथाशाखांतर उपसंहारस्तद्वत् पूर्वाधि करणे चोदना द्य विशेषात् विद्यैक्यमुक्तं अत्रापि प्राणविद्येति सामाख्याया ऐक्यात् विद्यैक्यमिति वदंतं अपवदति सूत्रावयवेन ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादितिचेन्नाविशेषात् ६ ॥

उद्गानस्य कर्तृत्व मुद्गीथरूपत्वं वाजसनेयि केछान्दोग्येच प्रती यतेत्वं नउद्गायेति वाजसनेपि केतमुद्गीथ मुपासांच क्रिरेइति श ब्दभेदादिति चेत्तन्नकुतः अविशेषात् देवासुर संग्रामादे र्भूयस्त्व भयत्रापि सिद्धांत माह ॥ ६ ॥

नवाप्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ७

नवानैव विद्यायाऐक्यं कुतः छान्दोग्ये ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ मित्युपक्रम्योद्गीथावयवस्योद्गीथत्वे नो पास्यमभिध्याय प्राणस्यापि उद्गीथत्वमाहतद्युद्गीथमितिवाजसनेयिकेतुसमग्रायां उद्गीथभक्तेः कर्तृत्वं नउद्गायति अतः प्रकरण भेदात्परोवरीयस्त्वादिवदेक स्यां शाखायां निदर्शनं सएवपरोवरो यानुद्गीथ इत्याकाशे परो वरी यस्त्वादिधर्मस्युद्गीथे हिरण्यश्म श्रु त्वादि धर्मिणिच परस्पर मनुगुणोप संहारस्तद्वत् ॥ ७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संज्ञायाश्चेत्तदुक्त मस्तितुतदपि ॥ ८ ॥

संज्ञाया: प्राणविद्येत्यस्याश्चभेदाद्विद्यायाश्चप्यभेदइतिचेत्चोद्यं तदुक्तं निराकृतं नवाप्रकरण भेदादित्यच तदपिसंज्ञाया ऐक्यम पिप्रसिद्ध भेदेष्वपि परोवरी यस्त्वादावुद्गथ इत्यग्निहोत्र दर्शपूर्ण मासादौ काठकमिति अस्तितु अस्त्येव पूर्वाधि करणे ओमित्येत दक्षर मुद्गीथमिति छान्दोगाना मुपक्रमाद्विद्या भेदउक्त: इदानीं तस्योंकारस्योद्गीथोपि विशेषणं नदृष्टविधिर्नाप वादोनचैक्यमिति बुद्धि सन्निधिता माह ॥ ८ ॥

व्याप्तेश्चसमंजसं ॥ ६ ॥

चशब्दस्त्वर्थ: सद्ध्यध्यासापवादैक्यानि निराकरोतिव्याप्ते: सर्व वेदसाधारण्यात् ओंकारस्य सताद्दशो माभूदित्युद्गीथ शब्दंविशेष णमाह समंजसंचैतद्विशेषणम् अन्यथाव्याप्तस्यैव ग्रहणंस्यात् पूर्वा धि करणे ओंकारस्योद्गीथ विशेषण मित्युक्तं सर्वप्राणेच व्याप्तत्व एं तद्वदचापि विशिष्टत्वादि गुणाअन्यत्वव्या हृत्यर्था इतिदृष्टांतेना क्षिप्याह ॥ ६ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

इमेचशिष्टत्वादयो गुणायत्रनोक्ता स्तत्रासोरन्कुत: सर्वाभेदा-त् सर्वस्यप्राणस्य विज्ञानस्यै कस्याभेदात् पूर्वाधि करणे प्राणस्य विशेषणत्वे न शाखांतरगता गुणावशिष्टत्वा दयउपसंहृता: नतु विशेषणत्वेन शाखांतरगता गुणावशिष्टत्वा दयउपसंह- ब्रह्मण: सविशेषत्वमिति नशाखान्तरगता आनन्दादय उपसंह-र्तव्याइति आक्षिप्याह ॥ १० ॥

आनन्दादय:प्रधानस्य ॥ ११ ॥

यत्रशाखान्तरे आनंदादयो धर्मानोक्ता: प्रधानस्य ब्रह्मणस्तत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ते उपसंहर्तव्याकुतः सर्वाभेदादेवएवं चेत्प्रिय शिरस्त्वादीना मुपसंहारप्राप्ति रित्यत आह ॥ ११ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्य प्राप्तिरुपचयापचयौहि भेदे ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वादे रुपसंहाराप्राप्तिः कुतः हियस्मात् भेदेसत्युपचयापचयौभवतः नत्वभेदेपि प्रियशिरस्त्वादयस्त स्वयमपितारतम्ये न वर्तते भोक्तृभेदाच्च प्रियशिरस्त्वादयः क्त्वाचिन्तयोक्ताः संयद्वामसत्य कामत्वादीनाम प्राप्तिं दर्शयितुं यथाप्रिय शिरस्त्वादयो नोपसंहार्याः तद्वदानंदयो पीत्यत आह ॥ १२ ॥

इतरेत्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

तुशब्दो नुपसंहार्यत्वं व्यावर्तयति इतरे आनन्दादय उपसंहर्तव्याकुतः अर्थसामान्यात् अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः सामान्यात् एकरूपत्वापन्नत्वात् पूर्वाधि करणे ब्रह्मणऐक्याद्वाच्ये तत्पदार्थे आनन्दादीना मुपसंहारउक्तः शब्दसामर्थ्या त्तर्हि तद्वदिन्द्रियेभ्यः पराह्यर्थाइत्यादौवाक्या वगतेरर्थादिन्द्रियादयः स्वतन्त्राः प्रतिपाद्यन्त इतिदृष्टान्ते नाक्षिप्याह ॥ १३ ॥

आध्यानायप्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था इत्यादिना परम्परा पुरुषांतोक्तानसा प्रतिपाद्याकुतः प्रयोजना भावात् तर्हिपुरुषोपि नप्रतिपाद्य इत्यत आह आध्यानाय ध्यानपूर्वकाय सम्यक् दर्शनाय पुरुषः प्रतिपाद्यः अध्यानम्चेन्द्रियादि प्रतिपादनेपि स्यादित्यत आह ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

गूढोत्मान प्रकाशतइति पुरुष आत्मशब्दात् तस्यैवगूढत्वा त्म-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिपाद्यं प्रतिपत्तव्यमेवत्त्वियम् परम्परानस्वतन्त्राचकारोनैतेषाम न्यतम प्रतिपादने सर्वमतिपादने वाऽध्यानं सिद्ध्यतीत्याह पूर्वाधि करणे संभवत्येक वाक्यत्वे वाक्यभेदोनयुक्तस्तर्हि आत्मावाइदमे वेत्यादौ हिरण्यगर्भः स्वीकरणीयस्तत्र वाक्यभेदा भावादिति दृ- ष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते । अथवा वासदेवेति छान्दोगानांयोयं विज्ञानमय इति वाजसनेयिकानां चैकवाक्यता भावान्न पूर्ववद्वि द्वैक्य मित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ १५ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

आत्मावा इदमेकएवासीदित्यत्रात्मनः परमात्मनो गृहीतिर्ग्र हणं किंवत् यथातस्माद्वाएत तस्मादात्मन इत्यत्रसृष्टिप्रसङ्गे न त- द्वत् कुतइत्यत आह उत्तरात् सऐक्षतेत्यादेः ॥ १६ ॥

अन्वयादितिचेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

अम्भः प्रभृतीनां सृष्टेरन्व यादवगतत्वात् नपरआत्म शब्दाभि धेय इतिचेत् तन्नस्यात् परआत्म शब्दाभिधेयो भवत्कुतः आत्मा वाइदमेक एवेत्यवधारणात् अथवा सदेवेत्यादिनासच्छब्देनात्मनो गृहीतिरितरवद्वाजसनेयके कतमआत्मेति यथाआत्मेति यथा- आत्मशब्दे नात्मगृहीतिस्तद्वत् कुत उत्तरात् ऐतदात्म्य मिदंस- र्व मित्युप संहारगतता दात्म्य शब्दात्सदेवे त्युपक्रमा न्वयान्नात्म नो ग्रहण मितिचेत् तन्नयेनाश्रु त मित्यादिना एकविज्ञानेन सर्व विज्ञानस्य सदेवेत्यनेनोत्पत्तेः प्रागन्यासत्त्वस्य चावधारणात् त स्यचात्मग्रहणे उपपन्नत्वं नान्यथा पूर्वाधि करणे संदिग्ध सदुप क्रमस्य वाक्यशेषान्नि र्णयउक्तः एवमिहाप्य शिष्यन्तआचामन्ती त्यादेर्वर्तमानोप देशत्वे न विधित्वसंदेहे अशिष्यन्नाचा मेदितिवा क्य शेषादाचमनस्य विधित्वनिश्चय इत्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ १७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

पुरस्ताच्चो परिष्टाच्चाद्भिः परिदधातीति छान्दोगानाम शिष्य न्नाचा मेदग्निस्वाचा मेदिति वाजसनेयिनां यदाचमनं नतद्विधेयं कुतः कार्याख्यानात् प्रायश्चित्यर्थं कार्यत्वे न प्राप्तस्यस्मार्तस्या ख्यानादनुवादात् किंतर्हिविधेय मित्यत आह अपूर्वमेव तदेनमनग्नं कुर्वतो मन्यंतइति अनधेता चिन्तनंप्राप्तं विधेयं पूर्वाधि करणे प्राप्ताच मनानुवादेना नग्नताचिन्तनं विधेय मित्युक्ता मिहतु वाक्ययोः कस्यविधेयत्वं कस्यानुवादत्व मित्यनिश्चयात् द्वयोरपि विद्याद्वय विधित्वे नान्योन्यं गुणानुप संहार इत्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ १८ ॥

समानएवंचाभेदात् ॥ १९ ॥

समानेपि शाखाभेदे वाजसनेय कएवं गुणोपसंहारो यथाभिन्न शाख्यायांक्तत. शाण्डिल्यविद्यायां मनोमयत्वादीनां गुणानां वृहदारण्यकेच मनोमयत्वादीनां प्रत्यभिज्ञाय मानत्वा द्विद्याया अभेदस्तस्मात् पूर्वाधिकरणे एकशाखायाम भ्यासाच्छाडिल्य विद्याभेद प्रसक्तावपिप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यै क्यगुणोपसंहारः उक्तस्तर्हि इहापिसत्यस्यब्रह्मणोमण्डलद्वयवर्तिनऐक्यात्उपनिषदोरप्युभयत्र चिन्तनमिति दृष्टान्ते ना क्षिपति ॥ १९ ॥

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

तस्योपनिषद हरिति तस्योपनिषद मिति यथा शांडिल्य विद्यायां वृहदारण्ये गुणोपसंहारः एवमन्यत्रापि आदित्ये चक्षुषि चाप निषदो रविभागेन चिन्तनम् कुतः एकविद्या सम्बन्धात् हि द्यान्त माह ॥ २० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नवाविशेषात् ॥ २१ ॥

त्वदुक्तं नैवक्वत: आदित्ये हरिति चक्षुष्यहमिति स्थलयोर्विशेषात् उपनिषदोरपि विभाग: ननुस्थान भेदाद्धर्मभेदो नान्यचनीयते इत्यत आह ॥ २१ ॥

दर्शयतिच ॥ २२ ॥

तस्यै तस्यैव देवरूप मित्यादिनाति देशेस्थान भेदात् धर्मभेदो चकारो राजादीनांस्थान भेदाद्धर्मभेद प्रसिद्धिमाह पूर्वाधिकरणे आदित्यादिस्थान भेदात् धर्मानुप संहारउक्त: अत्रतु ब्रह्मण: प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् दुपसंहार इति प्रत्युदाहरणे नाक्षिप्याति देशेन समाधत्ते ॥ २२ ॥

संभृतिद्युव्याप्त्यपिचात: ॥ २३ ॥

ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यासंभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठंदिव माततानेतिराणाय नीयानां खिलेषु आधिदैवं संभृति द्युव्याप्त्यादयोपि धर्मास्तेनाध्यात्म दहरोप कोशलादिविद्यास्वपिउप संहर्तव्या कुत: अतएव स्थानभेदादेव पूर्वाधिकरणे असाधारण प्रत्यभिज्ञाना त्सं भूत्यादौ विद्याभेदउक्त: इहतु असाधारण गुणप्रत्यभिज्ञाना द्विद्यैक्यमिति प्रत्युदा हरणे नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ २३

पुरुष विद्यायामिव चेतरेषाम नाम्नानात् ॥ २४ ॥

ताण्डिनां पैंगिनांच रहस्ये पुरुषस्या युस्त्रेधाविभज्य तत्सवनचयं परिकल्प्या ऽशिषादीनि दीक्षात्वे नोच्यन्ते सेयंपुरुष विद्यातस्यां येधर्मास्तस्यैवं विदुषोयज्ञस्ये त्यादिनाय: पुरुषोयज्ञ इतरैस्तैत्तिरीकै: धर्मा: परिकल्पिता स्तस्मिंस्तेनोप संहर्तव्या: कुतस्तेषां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ताण्डिपैंगि वदनाम्नानात्यतस्ते तस्ये त्यादिना आत्मायजमानः श्रद्धापत्नीत्यादि पठन्ति पूर्वाधिकरणे पुरुषयज्ञस्य विद्यासन्निधेर्विद्यांगत्ववत् सर्वंप्रविध्येत्या देरुपनिषत्सन्निधे र्विद्यांगत्वमिति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ २४ ॥

वेदाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

सर्वंप्रविध्ये त्यादिमंत्रजातं प्रवर्ग्यादि वीकर्मवा तत्तच्छाखोपनिषदारम्भे पठ्यमानानि नविद्यासूप संहर्तव्यानि कुतस्ते षांहृदयेवेदादयोर्था स्ते षांभेदात् पूर्वाधिकरणे विद्यासन्निधौ श्रुतस्यमन्त्रादे र्विद्यायामर्थ भेदेसामर्थ्यादनुपसंहारउक्तः तद्वद्धानसन्निधौ श्रुतस्या प्युपायनस्य तदंतरेणापि हानसम्भवात् अनुपसंहार इत्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ २५ ॥

हानौतूपायन शब्दशेषत्वात् कुशाछन्दः स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

तदाविद्वान् पुण्यपापे विधूयेत्यादौ यद्धानं तस्मिन् उपायनंनास्ति नवक्तव्यमिति तुशब्दआह हानौकेवलायां श्रूयमाणायामश्रवणादावुपायनं सन्निपतेत् कुतः उपायन शब्दशेषत्वात् तस्यास्तथाहिकौषीतकिरहस्ये तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुतेतस्य प्रियाज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृतमिति अथवाधूञ् कम्पनेधातोस्चलनार्थोयं विधूतशब्दः उतहानाविति अश्वइवरोमाणि विधूयेत्यादौ नसुकृत दुष्कृतयो श्चलनं सम्भवति किंतुतयोर्हानिः परित्यागः कुतउपायन शेषत्वात् तच्चहानौ सत्यांकुशाछन्दः स्तुत्युपगान वदित्युपमानं भाल्लविनां कुशावानस्पत्या इत्यविशेषण श्रवणात् शाठ्यायनिनामौदुवराइतिविशेषः कुशानांयथा वाक्वचिदेवा सुरच्छन्दसाम विशेषेदैवच्छंदांसि पूर्वाणीति पैंगिनामाम्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धिते सूर्यइति विशेषः यथवा क्वचिट्टलिग् इति अविशेषा दुपस्था नात् पूर्वत्वं विशेषःयथाचषोड़सि स्तोचेकालानिश्चये समयाध्युषि ते प्राप्ते भाल्लविनामाध्वर्युरुपगायदिति विशेषामाऊ स्तद्वत् कौ षीतकि रहस्यादौ उपायनस्य विशेषः तदुक्तं द्वादशलक्षण्यां अपि तुवाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वा द्विकल्पनस्य विधीनामेकदेशः स्यादि तिएष वैसप्तदश प्रजापति र्यज्ञमन्वायत इति नानुयाजेषु यजाम हंकरोतीति चविधि प्रतिषेधयोः समावेशे विकल्पेप्राप्ते जैमिनि राह अपित्वित्यादि तुशब्दोऽविकल्पं वारयतिकुतः अन्याय्यत्वाद्वि-कल्पस्या ष्टदोषग्रस्तत्वे न ततोविधीना मेकदेशःस्यात अनुयाजव र्जितेषु यजामहः कर्तव्यइति पर्युदासःस्यात् अस्मिन्नर्थे नानुयाजे षुयजामहंकरोतीति वाक्यशेषोप्यनु कूलःस्यात् यथाचनविकल्प स्तद्वदुपायनेपि नविकल्पः यद्यप्यन्य सुकृतदुष्कृतयो रन्येननोपा-दानं तथापि विद्यास्तुतिरिति द्रष्टव्यं पूर्वाधि करणे विद्यासाम र्थ्यात्कर्मणांपरित्यागउक्तःनैतद्विद्यासामर्थ्यम् अर्द्धमार्गे परित्यागा दिति इदानोमाक्षिप्य समाधत्ते ॥ २७ ॥

साम्परायेतर्तव्याभावात्तथाह्यन्ये॥ २७ ॥

सम्पराय एवसांपरायः तस्मिन्देह परित्यागावसर एवसुकृतदु ष्कृतयोर्हानिः नत्वर्धमार्गे विरजांतीर्त्वा कुतस्तर्तव्याभावात् उ त्पन्नज्ञानस्य सुकृतदुःष्कृताभ्यां प्राप्तव्यस्या भावात् तथाह्यन्येहि यस्मात् यथाशाभिर्व्याख्यातं तथातांडिनः अश्वइवरो माणिविधू ये त्यादिना शाट्यायनिनश्च तस्यपुत्राः दायमुपयन्ति इत्यादिना आदावेव परित्यागमा मनंतिननु विरजांनदीं तीर्त्वे त्यर्थतस्त्वा-प्रत्यय श्रवणात् तत्रैवकुतोन परित्याग इत्यत आह ॥ २७ ॥

छन्दतस्तूभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्दतइच्छातः शरीरे सतिब्रह्मचर्यादि साधनपरित्यागावस

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रे परित्यागः एवंचोभयस्य निमित्तस्य नैमिनिकस्यच तांडिशा-ट्यायनिनोस्त्वा विरोधः पूर्वाधि करणे शरीरपरित्यागावसरएव-सुकृत दुःष्कृतयोः परित्यागः निमित्त नैमितिका विरोधेनेत्युक्तं अत्रापि सगुणनिर्गुण ब्रह्मप्रतिपादक वाक्यानां ब्रह्मप्रतिपादक-त्वा विरोधेन निर्गुणेष्वपिगते रुपसंहार इति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ २८ ॥

गतेरर्थ वत्त्वमुभयथा न्यथाहि विरोधः ॥ २६ ॥

गतेर्देवया नस्पथोऽर्थवत्त्वं प्रयोजनवत्त्वम् उभयथा सगुणेनिर्गुणेच व्यवस्थयाकुतः हियस्मात् अन्यथा निर्गुणेपि चेद्गतिः पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपै तीत्यादिना विरोधः स्यात् किमिदानीं श्रुतिविरोधा दनुपपन्न मध्याहर्तव्य मित्यत आह ॥ २६ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धे र्लोकवत् ३० ॥

उपपन्नोयज्ञते रुभयथाभावः कुतस्तल्लक्षणार्थो पलब्धेस्तस्य गतेर्लक्षणभूतः कारणभूतोयोर्थः प्रयोजनं पर्यंकारोहणादिपर्यं-कविद्यादौ सगुण उपलभ्यते नतुनिर्गुणे तत्रनिदर्शनं लोकवत् यथा ग्रामादिप्राप्तौ मार्गस्यार्थवत्त्वं तद्वत् पूर्वाधि करणे सगुण-निर्गुण विद्यासुव्यवस्था गतेरुक्ता एवंसगुणास्वपि गतेर्व्यवस्थाख्या दिति दृष्टान्ते नाक्षिप्यापवदति ॥ ३० ॥

अनियमः सर्वेषाम विरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

सर्वेषां सगुणाना मुपासनानाम श्रुतगतीनामपि गतेरनिय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मः अविशेषः प्रकरणस्य नियामकस्य विरोधेकुतो नियम इत्यत आह अविरोधः नविरोधः प्रकरणकृतः शब्दानुमानाभ्यां शब्दः श्रुतिर्यैचेमेरण्ये श्रद्धांतप इत्युपासते इत्यविशेषण गतिमाह अनुमानंस्मृतिः शुक्लकृष्णे गतेह्येते जगत इत्यादिका पूर्वाधिकरणे सगुणविद्या सुगतिः सर्वनोक्ता ततः पूर्वं निर्गुणास्तुनेत्युक्तं सोयंनियमो ऽनुपपन्नोज्ञानिना मपिव्यासादीनां शरीरान्तर्याधिदर्शनात्ततोन निर्गुणज्ञानेन विदेहकैवल्यं सगुणेन क्रममुक्ति रित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ ३१ ॥

यावदधिकार मवस्थिति राधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

अधिकारिणां परमेश्वरनियोगे वर्तमानानां व्यासादीनामारब्धफलेन कर्मणा कल्पभागेना वस्थिति रवस्थानं नतुब्रह्मज्ञानस्य पाक्षिकफलत्वे ना फलत्वे न वातर्हि कियंतंकाल मित्यतआह यावदधिकार मधिकार कर्मयावत् तावदेवनतू परिष्टात् पूर्वाधिकरणे आधिकारिकाणां प्रारब्धकर्मणा एवशरीरांतर सम्भवात् नकर्मान्तरस्य निमित्ततेत्युक्तं एवमिहापि तत्प्रकरण पठित निषेधतएवोपलक्षणात यासर्वत्र प्रपञ्चनिषेधे सिद्धे नशाखान्तरीय निषेधानां शाखांतरे ब्रह्मप्रमिति दृष्टांतेन उपसंहार इत्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ ३२ ॥

अक्षरधियांत्व वरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

अक्षरधियाम स्थूलत्वादि बुद्धीनां चान्यचावरोधः स्वीकारः सात्कृतः विशेषधर्म निराकरणस्य सामान्यंतस्यब्रह्मणः प्रतिपादस्य एकस्वभावः सत्वंच सर्वत्रताभ्यां औपसदव दितिनिदर्शनं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यथानामदग्नो अहीनेपुरोडाशिनीषूप सत्सु चोदिता सुपुरोडाश प्रदानमन्त्राणामग्ने वैं होत्रंवेरध्वर मित्यादिना मुङ्गात् वेदीत्यन्ता नामध्वर्युभिः सम्बन्धोभवति अध्वर्युकर्तृकत्वात् पुरोडाशप्रदान स्य प्रधानतन्त्रत्वा त्वांगानामेव मिहाप्य ध्वरतंत्रत्वात् तत्तद्विशेष णानां यत्रक्वचिदुत्पन्नानामध्वरेण सर्वत्राभि सम्बन्धइत्यर्थ स्तदु- क्तं प्रथमेकाण्डे गुणमुख्य व्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्ये न वेदसंयोग इत्यत्रशावर मुदाहरणं वारवतीत्यादि साम्नांयजुर्वेद विनियोगस्य श्रवणात् उच्चैः साम्ने त्युत्पत्ति विधेर्गुणत्वा दुपांशुयजुषेति वि- नियोग विधेर्मुख्यत्वा त्तयोर्व्यतिक्रमे विरोधेतदर्थत्वात् विनियो गविध्यर्थत्वा दुत्पत्तिविधेर्मुख्येनयजुषउपांशुस्वरेण वेदस्वरावं- त्वादिसाम्नःसंयोगइत्यत्रसम्बन्धइतियोज्यं पूर्वंशावरमुदाहरणम ति रोहितंतुतत् पूर्वाधि करणे प्रतिपाद्य ब्रह्मैक्य प्रत्यभिज्ञानात् विद्यैक्यमध्वरधिया मुपसंहारउक्तः इहप्रतिपाद्य भेदाद्विद्या भेद इति प्रत्युदा हरणे नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

द्वासुपर्णेत्यत्र ऋतंपिवन्ता वित्यत्रचविद्यायाऐक्यंकुतः इयत्ता परिछिन्नस्य द्वित्वसंख्योप देशस्योभ यत्रामननात् पूर्वाधि करणे पिवंतावित्यस्य लाक्षणिकत्व मुपपाद्यमन्त्र द्वयेपिभोक्तृ परत्वेना- र्थैक्यात् विद्यैक्यमुक्तं इहार्थैक्ये पि नविद्यै क्यमिति रूपाभेदम- भ्यासेन प्रत्युदा हरणे नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ३४ ॥

अन्तराभूतग्राम वत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

उषस्तकहोड ब्राह्मणयोर्विद्यै कत्वंकुतः आत्मनोन्तरा सर्वान्त रत्वे नोभयत्र पाठादितिशेषः भूतग्रामवदिति निदर्शनं व्यतिरेके यथाभूतग्रामस्य पृथिव्यादेर्न सर्वान्तरत्व त्तद्वदात्मन आत्मनि स-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्वान्तरत्वं नस्यादेकस्यान्वयेतु यथाएको देवइत्यादौ सर्वान्तरत्व मेकस्यतद्वत् ॥ ३५ ॥

अन्यथाभेदानुपपत्तिरितिचेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

अन्यथाविद्यैकत्वे आत्मनोभेदा नुपपत्तिरिति चेत्तन्नयथा ताण्डिनातत्त्वमसीति नवकृत्वउपदेशभेदो विद्यैक्ये तद्वदत्रापिस्यात् पूर्वाधि करणे अभ्यासआदरार्थउक्तः उत्तरत्रापि तथेत्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ ३६ ॥

व्यतिहारोविशिंषन्तिहीतरवत् ॥ ३७ ॥

तद्योहंसोसौयो सौसोहमित्यादा वीश्वरबुद्धि वदीश्वरेस्वात्मबुद्धिरिति व्यतिहारेण बुद्धिद्वयं करणीयं अनेकबुद्धि करणेनिदर्शन मितरवत् यथासर्वात्मादिबुद्धिः क्रियतेतद्वत्कुतः हियस्मात् त्वं वाहमस्मिअहं वैत्वमसीति विशेषय्या ऽम्नातारः पूर्वाधि करणे जीवब्रह्मणोरितरेतरात्मत्वं निर्देशभेदात् द्विरूपासतिः कर्तव्ये त्युक्तमेव मिहापिजयतीमाम्नाँ कानिति हंतिपाप्मानमितिचफलभेदनिर्देशा द्विद्याभेदइति दृष्टांतेनाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ३७ ॥

सैवहिसत्यादयः ॥ ३८ ॥

सयोहैतं महद्यक्षमित्यादिना तद्यत्तत्सत्यमसौ सआदित्यइत्यादिनाय आयंदक्षिणेक्षन्पुरुषइत्यादिना चयोक्तासाएकैवहियस्मात् तत्सत्यमिति प्रकृताकर्षणादयः सत्यादयः सर्वेगुणाउभयत्रोप संहर्तव्याः पूर्वाधिकरणे तत्सत्यमिति प्रकृताकर्षणेन रूपाभेदात् गुणोपसंहारउक्तः इहतुरूप भेदाङ्कणा नुपसंहारइति प्रत्युदाहरणे नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ३८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ३९ ॥

कामादि सत्यकामादि दहरविद्यायां श्रूयमाण मितरत्रयोऽयं विज्ञानमय इत्यादि बृहदारण्यकोक्ते उपसंहर्तव्यं तत्रत्य वशित्वादिकं तदपिछांदोग्योक्त दहर उपसंहर्तव्यं कुतः आयतनादिभ्यः पूर्वाधिकरण उपासना यपिस्तुत्यर्थत्वे नगुणालोप इत्युक्तं तद्वदिहापि प्राणाग्निहोत्रस्य ॥ ३९ ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

नलोपः पूर्वातिथिभ्यो श्नीयादित्या देशोबाला नामादरादिति पूर्वपक्षः राद्धान्तमाह ॥ ४० ॥

उपस्थितेऽतद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तद्यद्भक्तं प्रथमामागच्छे दित्यत्रभोजने सतिभक्ते न प्राणाहुतीनां विधानात् भोजनालोपेऽपि प्रत्यगागत सुपस्थितं तद्भक्तं द्रव्यं अतोऽस्मा द्भक्तद्रव्यात् प्राणाग्निहोत्रस्य निष्पत्तिः नन्वन्यस्मात्कस्माच्चित् द्यद्भक्तमित्यनेन तस्याग्निहोत्र द्रव्यत्ववचनात् अतोभोजन लोपेऽपिलोपो ग्निहोत्रस्य पूर्वाधिकरणे नित्यभोजनानाश्रितप्राणाग्निहोत्रस्यनित्यत्वमुक्तमेवं चेन्नित्यांगाववद्धोपासनानां नित्यत्वमिति दृष्टांतेनाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ४१ ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेःपृथग्ध्यप्रतिबन्धफलम् ॥ ४२ ॥

तेषांकर्मगुणयाथात्म्य निर्धारणाना मुद्गीथरस तमत्वादीनां ननित्यवन्नियमः नसर्वदाकर्मण्य नुष्ठीयमाने नुष्ठानंकुतस्तद्दृष्टेः तस्यानियमस्यतेनोभौकुरुत इत्यादिदृष्टे रवगमात् ननूभयोः कारणेकिमयमेव हेतुरित्यत आह क्रियमात् पृथक्फलं अप्रतिबन्धः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतिशयः यदेवविद्यया करोतीत्यादिना श्रूयतअतः फलभूयार्थिन उपासनानिगोदोहनादिवत् पूर्वाधिकरणे फलभेदात् कर्माङ्गानां नित्यानित्यादिनिरूपणेनप्रयोगप्रभेदउक्तः इहतु वायुप्राणयोरुक्त्वा भेदात्प्राप्तिलक्षण फलैक्यात् उपासन प्रयोगैक्यमिति प्रत्युदाहरणे नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ४२ ॥

प्रदानवदेवतदुक्तम् ॥ ४३ ॥

वाजसनेयकेवदिष्याम्येवाह मित्यादिना वागादिभ्यः प्राणोऽधिको वधारितो ध्यात्ममधिदैवंच ज्वलिष्याम्येवाह मित्यग्न्यादिभ्योवायुः एवंछांदोग्येपि संवर्गविद्यायां वायुप्राणावव धारितौ विद्याया ऐक्यमपि तत्रै तौवायुप्राणौ भिन्नस्वरूपौनतु विद्याभेदौ यथैकस्मिन्नग्निहोत्रे सायंप्रातः प्रवृत्तिभेद इत्येतस्मिन्नर्थे निदर्शनं प्रदानवत् यथात्रिपुरोडाशिन्यामिष्टौ इन्द्रायराज्ञे इन्द्रायाधिराजाय इन्द्रायस्वाराज्ञे इत्यत्रराजादि रूपभेदात् पृथक्प्रदानंतद्वायु प्राणयोरपि अतस्तदुक्तं पूर्वमीमांसायां सङ्कर्षेनंतावादेवता पृथक्त्वानात्संकर्षःसर्वेषामभिगमयन्नवद्यतीन्यस्मादेक हित्वया परित्यागः प्राप्तस्तं परित्यागंवाशब्दो वारयतिकुतः पृथक्त्वानात् राजादिगुणानां पूर्वाधिकरणे एकप्रयोग सम्भवाद्वायुप्राणाभेदेनच्ये या वित्युक्तमिहतु मनश्चिदादीनां कर्माङ्गत्वं नैकप्रयोगांगत्वमिति प्रत्युदाहरणे नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ४२ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धिवलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

वाजसनेयकेग्निरहस्ये मनोधिकृत्यषट्त्रिंशत्सहस्राण्य पश्यदात्मनोग्नो नर्कान्मनोमयान्मनश्चित् इत्यादिना स्नाम्नाता अग्नयः सतंचानक्रियानुप्रवेशिनः कुतः तद्यत्किंचे त्यादेर्लिंगस्य भूयस्त्वादधिकत्वात् सन्तिलिङ्गानि तथाप्यग्नेः प्रकरणात् कर्मानुप्रवेशिन इत्यतआह तद्धिवलीयः हियस्मात् लिङ्गंप्रकरणात् बलीयः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदप्युक्तं पूर्वस्मिन्काण्डे श्रुतिलिङ्गवाक्य प्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्य मर्थविप्रकर्षादिति एकद्वित्रिचतुः पंचस्थानांतरात् परस्यपरस्यदौर्बल्यं पूर्वस्यप्राबल्य मित्याक्षिपति पूर्ववादो पूर्वाधि करणे ॥

पूर्वविकल्पःप्रकरणात्स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४५ ॥

मनश्चिदादयः क्रियैवस्यात् कथंपूर्वस्मिन् क्रियामये ग्नौविकल्पः सङ्कल्पः विशेषोभिधीयते यतस्तदपिकृतः क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात् विरूपस्य तत्प्रकरणात्क्रियारूपत्वं क्वदृष्ट मित्यतश्राह मानसवत् यथादशरात्रस्य दशमेहन्य पिवाक्ये पृथिव्याः पात्रे समुद्रस्यसोमस्य प्रजापति देवतायै गृह्यमाणस्य ग्रहणासादन हरणोपह्वानभक्षणानि मानसान्येवाम्नायंते सचमानसोपि ग्रहकल्पः क्रियाप्रकरणात्क्रियाशेषः एवमप्यग्नि कल्पइत्यर्थः केवलप्रकरणं कथंलिङ्गं बाधते इत्यत आह ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

तेषामेकैकंएतावान् यावान सौपूर्वइत्यति देशस्तस्मादपि परिहरति सिद्धान्ती ॥ ४६ ॥

विद्यैवतुनिर्द्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दोग्नीनां क्रियारूपत्वं वारयति किंतर्हि विद्यैवक्रतः विद्याचितएवेति निर्धारणात् नन्वसहक्रतं निर्धारणं नवाधकं प्रकरणस्येत्यत आह ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

लिङ्गाना मितिशेषः चकारः सहकारिणोम पेक्षामप्याहलि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ङ्गानि चोक्तानि लिङ्गसूत्रे लिङ्गमपि क्वचिद्बाधकं नप्रकरणस्ये त्यत आह ॥ ४८ ॥

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्चनबाधः ॥ ४९ ॥

नबाधःप्रकरणेनलिंगबाधात् स्वातन्त्र्यंमनश्चिदादीनांकुतः श्रुत्यादीनां बलीयस्त्वात् संतिचाचतानि श्रुतिस्तावद्विद्याचितएवेतिलिंगं सर्वदासर्वमयानि भूतानिवाक्यं तुविद्यया हैवैतेएवंविधाश्चिताभवन्ति ननुत्वयापि प्रसिद्धेनाग्निनातिदेशात्क्रियानु प्रवेशिनस्ते इत्यतआह ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्चतदुक्तम् ॥ ५० ॥

अनुबध्यन्तएवतेषु मनश्चिदादिषु क्रियावयवा आधानादयो मनसैवाधीयन्त इत्यादिनोक्तायेन सोयमनुबन्धः आधानादिसंपादन मितियावत् आदिशब्देनातिदेशादयः नहिक्रियानु प्रवेशिष्वग्निषु इदंसमंजसंतेभ्य एतेस्वतंत्राः प्रज्ञांतर पृथक्त्ववदिति निदर्शनं यथाप्रज्ञान्तराणां शाण्डिल्यादिविद्यानांपरस्परंकर्मभ्यश्चपृथक्त्वं तद्वत् ननुप्रकरणा दुत्कर्षोऽदृष्टचरः कथमिवस्वीकरणीय इत्यतआह दृष्टश्चअवेष्टेः राजसूयप्रकरणपठितायाः प्रकरणादुत्कर्षः वर्णत्रयानुबन्धात्तस्या राजसूयवत्वाच्च राजसूयस्तदुक्तं प्रथमेकांडे क्रत्वर्थंय मितिचेन्न वर्णसंयोगादिति आग्नेयोष्टाकपालोहिरण्यदक्षिणाइत्याद्यवेष्टिः क्रतोराजसूयस्य प्रकरणेपठिता अतस्तदर्थंय मिति चेन्न कुतः यदिवाब्राह्मणो यजेतवार्हस्पत्यं मध्ये निधायाङ्कतीनामाङ्कतीङ्र्त्वातमभिवारये द्यदिवैश्यो वैश्वदेवं यदिराजन्य एन्द्रियमितित्रयाणां सहसंयोगः सम्बन्धः नचराजसूयस्य राजास्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेतिश्रुतेः तस्मात्तस्या राजसूय प्रक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रकणा दुत्कर्षः ननुमानसबत्क्रियांगं भविष्यती त्युक्त मित्यतआह ॥ ५० ॥

नसामान्यादप्युपलब्धे र्मृत्युवन्नहिलोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

नसामान्यादपि क्रियांगत्वं मनश्चिदादीनां कुतः केनाप्यंशेन कस्यचि त्सामान्यस्योपलब्धिवदित्यतआह मृत्युवत् सचएषमृत्यु रित्यादित्य पुरुषस्याग्निर्वैमृत्यु रित्यग्ने र्मृत्युत्वं चतयोरैक्यं तद्वत् न्हियस्मादसौ वैलोकोग्निरिति लोकस्याग्नि भावापत्तिः स्तद्वत् अत्यन्तवैलक्षण्ये लोकदृष्टान्तः ननुअद्वांजुह्वति इतिपरेण लोकस्याग्नित्वं प्रतीयतेनचान्यचताहृग्वाक्य मित्यत आह ॥ ५१ ॥

परेणचशब्दस्यतावद्विध्यं भूयस्त्वात्वनुबन्धः ५२ ॥

परेणचायं वावलोकः एषोग्निश्चिदित्यस्मिन्नुत्तरेब्राह्मणे ताव द्विध्यं केवलविद्या विधित्वं शब्दस्यप्रयोजनं लक्ष्यतेन शुद्धं कर्माङ्ग विधित्वंयतआह विद्ययातदा रोहतीत्यादि तथापुरस्तादपि यदेतन्मण्डल मित्युपक्रम्याहसोमृतोभवतीत्यादि तत्सामान्यादिहापितत्वं नत्वनुबन्धः कथंतर्हीत्यतआह भूयस्त्वात्वनुबन्धः तुकारः कर्माङ्गतां व्यावर्तयति आधानादीनाम प्यग्न्यवयवानां संपाद्यानां भूयस्त्वाद्वङ्गत्वा दनुकरणे मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वमुक्तं संप्रति पुरुषस्यै वाभावादित्या क्षिपति ॥ ५२ ॥

एकआत्मनःशरीरेभावात् ॥ ५३ ॥

एकेलोकायतिका देहव्यति रिक्तस्यात्मनोऽसत्वमाहुः ज्ञानादीनामात्म धर्मत्वेनाभि मतानां शरीरे सतिभावात् असतिचा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावात् शरीरस्यैव ज्ञानादयोधर्माः सिद्धान्तमाह ॥ ५३ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिव-त् ॥ ५४ ॥

देहादात्मनो व्यतिरेकः कुतस्तद्भावा भावित्वात् तस्यदेहस्य-भावेपि ज्ञानचेष्टादीना मभावित्वाद सत्त्वादतस्ते न देहधर्माः तत्रनिदर्शन मुपलब्धिवत् यथाभूत भौतिकाना मनुभवन मुपल ब्धिर्विषयत्वे न नविषयि धर्मोवत्ता दापततितद्वत् प्राणचेष्टादयो पि नदेहधर्माः पूर्वाधि करणे शरीरात्मनो भेदादात्म धर्माणाम सम्भवः शरीरइत्यु क्तं एवमेक शाखागतोद्गीथ धर्माणां प्राणादि दृष्टीनां नहिशाखांतरी योद्गीथादिषु प्राप्तिरिति दृष्टांते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ५४ ॥

अङ्गाव बद्धास्तु नशाखासुहि प्रतिवेद-म् ॥ ५५ ॥

ओमित्ये तदक्षरं लोकेषुपञ्च विधमित्येवमाद्याः प्रतिवेद मु पासना नस्वशाखास्वेव उद्गीथादि श्रु त्यविशेषात् तुशब्दोव्यवस्था नियमभेदार्थः नन्वन्यवेद पठितानां कथमन्यत्र परिग्रह इत्यत-आह ॥ ५५ ॥

मंत्रादिवद्वाअविरोधः ॥ ५६ ॥

वाशब्दः शंकानिराकरणार्थः यथाकुत रसीतितेषां मन्त्रोनप ठितस्तेषामपि तेनमन्त्रणास्मा दानमेवाग्ने रित्येवमादि मंत्रा णां यत्रस्यदानं आदिशब्देन प्रयाजादीनां ग्रहणंतद्वत् शाखान्त-रीयाणा मप्युद्गीथादि धर्माणांग्रहण विरोधः पूर्वाधि करणे उद्गी थादिषु श्रुत्या सन्निधिंबाधित्वोद्गीथा द्युपासनानां सर्वशाखा सू

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योगउक्तः एवमन्यत्र व्यस्तोपासनस्य विधिश्रुतेः फलश्रुतेश्च समस्तोपासनस्य संनिधानात् प्राप्तश्रुत्यर्थत्वं वाधित्वा विधेयमिति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ५६ ॥

भूम्नःक्रतुवज्ज्यायस्त्वंतथाहिदर्शयति ५७

भूम्नःप्राचोन शालादिभि र्ध्यास्यस्य समस्तवैश्वानरस्य ज्यायस्त्वंविवक्षितं क्रतुवदिति निदर्शनं यथाक्रतोर्दर्श पूर्णमासादेः सांगस्यानुष्ठेयत्वं तथाहिदर्शयति हियस्मात् यथोक्तमस्माभिस्तथाश्रुतिर्दर्शयति मूर्धात्वेष इत्यादि पूर्वाधि करणे सत्यामपि सुतेजस्त्वादि गुणविशिष्ट द्युलोकादि वैश्वानरोपासनानां फलभेदश्रुता वुपास्यैक्यमुक्तं तद्वदन्यासामपि ब्रह्मोपासनानामैक्यं स्यादिति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ५७ ॥

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

शांडिल्यदहरोप कोशलादि विद्यानानाभिन्ना एवकुतः शब्दादि भेदात् वेदोपासीतेत्यादि शब्दश्चादिशब्देन रूपाख्यादि भेदस्तस्मात् पूर्वाधि करणे शब्दान्तरादि प्रमाणादुपास्तीनां भेदउक्तस्तद्वदिहापि विकल्प समुच्चय नियमयोः प्रमाणाभावात् यथाकाम्यमिति प्रत्युदा हरणे नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ५८ ॥

विकल्पोविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

साक्षात्कारफल हेतुभूतानां विद्यानां विकल्पः कुतः अविशिष्टफलत्वात् एकस्यसाक्षात्कार फलस्यप्रत्येकं तासांदर्शितत्वात् एकस्मिन्कृतेन्यस्य वैयर्थ्यमितिभावः पर्वाधि करणेहं ग्रहोपासना सुपास्य साक्षात्कार पर्यंतत्वात् विकल्पनियम इत्युक्तमद्रत प्रतीकोपासनाना मपितस्मार्इत्वात् विकल्पइति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ५९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

काम्यास्तुयथाकामं समुच्चीयेरन्नवापूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

तुशब्दःकाम्यानां विकल्पं व्यावर्तयति काम्याविद्या यथाकामं काममनतिक्रम्यवर्तन मेवकामानति क्रममाह समुच्चीये रन्नबेतितासां समुच्चयो विकल्पोवा इच्छान पूर्वहेत्वभावात् पूर्वहेतोः फलैक्यस्य काम्यस्याभावात् अतः फलभूमार्थि समुच्चयोनान्यस्यतास्च सयएतमेव बायुमित्याद्याः पूर्वाधि करणे प्रतीको पासनानां भिन्नफलत्वा द्यथाकाम मुक्तं तदयुक्तं फलप्राप्तङ्गाश्रितो पासनेषु समुच्चया नियमान फलभेदस्या नैकान्ति कत्वादित्याक्षिपति ॥ ६० ॥

अंगेयथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

कर्माङ्गेषु उद्गीथादिषु यथाश्रयभावः यथैषामाश्रयाः स्तोत्रादयः सम्भूयभवन्ति एवंप्रत्ययाश्रपि ॥ ६१ ॥

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

यथाचाश्रयाः स्तोत्रादयः त्रिषुबेदेषु शिष्यन्त एवमाश्रिता अपिप्रत्ययाः ॥ ६२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

होतु सदनाद्वै वापिदुरुद्गीथ मनुसमा हरतीति होत्रात्कर्मणा उद्गातुः स्वकर्मणस्तस्य समाहारः समाधानं तस्माल्लिंगात् समुच्चयः ॥ ६३ ॥

गुणसाधारणयश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

विद्यागुणंच त्रिद्याश्रयं सन्तमोंकारं बेदत्रयसाधारणं श्रावय

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिते नेयंचयोत्यादिना अथवाकर्म गुणाना मुद्गीथादीनां सर्वप्रयोग साधारण्यश्रुतेरपि तदाश्रितानां समुच्चयः समाधत्ते ॥ ६४ ॥

नवातत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

नवेतिसमुच्चयनिय मव्यावर्तनंकुतःतत्सहभावाश्रुतेःतासामुपासनानां सहभावस्य समुच्चयस्या श्रुतेरश्रवणात् नन्वसमुच्चयोपि न श्रूयते इत्यत आह ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

दर्शयत्यपि श्रुतिरसह भावमेवं विद्वैब्रह्मे त्यादिना ॥ ६६ ॥

इति श्री सूत्रदीपिकायां तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयपादः ॥

एवंतावत्पूर्वपादे परापर ब्रह्मविद्यानां गुणोपसंहार निरूपणेन परिमाण मवधारितं इदानींतासां कर्मनिरपेक्षाणा मेवपुरुषार्थ साधनत्वं निरूप्यते तत्रब्रह्मविद्या याः केवलायाः पुरुषार्थत्वमाह ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादितिवादरायणः १ ॥

अतोवेदान्त विहितात् ज्ञानात् पुरुषार्थोभवतीति वादरायण आचार्योमन्यतेकुतःशब्दात् तरतिशोकमात्मविदिति श्रुतेः ॥ १ ॥

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात् तद्विज्ञानेकर्माणि चारयति विद्यास्तुतयेकर्मणेनु ज्ञानमेतत् व्रीहिप्रोक्षणादिव द्विषयद्वारेण कर्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सम्बन्ध एवेति एतस्मिन्नवगत प्रयोजन आत्मज्ञानेया फलश्रुतिः सार्थवाद इतिजैमिनि राचार्योमन्यते यथान्येषुद्रव्यसंस्कार कर्मसुयस्य पर्णमयीत्यादिषु फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वत् आत्मविज्ञानस्य कर्माङ्गत्वेन लिंग मित्यत आह ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

आचारो जनकादीनां ब्रह्मविदांजनको हैत्यादिनातस्य दर्शनात् नन्वयमाचारः श्रुतेरभाव ऽप्रयोजकः इत्यत आह ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

तस्याविद्यायाः कर्माङ्गत्वंयदेव विद्यतेत्यादिश्रुतेः कर्मफलेविद्याजन्यातिशयाभावेन फलोपकार्यंग मित्यतआह ॥ ४ ॥

समन्वारंभणात् ॥ ५ ॥

तंविद्याकर्मणी समन्वारभेते इत्यस्मात् तथापिक्रमस्तु प्रवृत्तस्य नात्मज्ञानावसर इत्यत आह ॥ ५ ॥

तद्वतोविधानात् ॥ ६ ॥

तद्वताज्ञानवत एककुटुम्ब इत्यादिना विधानात् तथापिकर्मणां पाक्षिकत्वान्न नित्यवदेवज्ञानांग मित्यत आह ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

कुर्वन्नेत्यादि चकारो नियमाभावेपि ज्ञानस्या पुरुषार्थता माह सूत्रोक्तं राद्धान्त माह ॥ ७ ॥

अधिकोप देशात्तुवादरयाणस्यैव तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुशब्दो जैमिनीयंमतं व्यावर्तयति कुतः अधिकोप देशात् सं-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सारिणः निरुपाधिकस्य परमात्मनः सर्वेषुवेदांतेषु देशात् यन्मतं वादरायणस्यैवत त्तथैवस्थितं तद्दर्शनात्यः रूर्वन्नइत्यादिभ्यः ननूक्तमाचारा दित्यत आह ॥ ८ ॥

तुल्यन्तुदर्शनात् ॥ ९ ॥

तुशब्दःपूर्वस्या चारस्यविद्यान्तर विषयत्वमाह तुल्यंसमाचारस्य दर्शनं एतद्वस्मे त्यादिना यदेवेत्यादि श्रुतेरुक्त मित्यत आह ॥ ९ ॥

नसार्वत्रिकी ॥ १० ॥

नसर्वविद्या विषयेयंश्रुतिः किन्तुप्रकृतोद्गीथ विद्याविषयैवतं विद्येत्यादिनाफले समुच्चयउक्त इत्यत आह ॥ १० ॥

विभागःशतवत् ॥ ११ ॥

विभागोयं नसमुच्चयः विद्ययान्यस्यारंभणं कर्मणान्यस्य शतवत् यथाशतमाभ्यां दीयतामित्यच विभागस्तद्वत् ननूक्तंतद्वतो विधाना दित्यत आह ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

नज्ञानवतः यदप्युक्तं नियमान्नेत्यत आह ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

त्वदुक्तंनकुर्वन्ने वेत्यत्रविदुषइति विशेषस्या श्रवणात् प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव सम्बध्यत इत्यत आह ॥ १३ ॥

स्तुतयेनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

वाशब्दो ऽविदुषस्तयातेषाम वश्यानुष्ठेयत्वमाह ननुकर्मश्रुतेर्विद्यास्ताव कत्त्वमित्यत्रापि किंनियामक मित्यत आह ॥ १४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कामकारेणचैके ॥ १५ ॥

अवगतपरमार्थाः प्रजांनकामयन्ते कामकारेणेति श्रुत्यर्थनिर्देशः चकारो विद्वदनुभवं दर्शयति ननुब्राह्मणादि शरीरेकथं कर्माभाव इत्यत आह ॥ १५ ॥

उपमर्दंच ॥ १६ ॥

क्रियाकारकादेरामनन्ति यत्रत्वस्ये त्यादिना चकारस्तादृक् प्रत्यक्षं समुच्चिनोति तथापिकथं गृहस्थस्य कर्माभाव इत्यत-आह ॥ १६ ॥

ऊर्द्ध्वरेतस्सुचशब्देहि ॥ १७ ॥

ऊर्द्ध्वरेतस्सु आश्रमेषु विद्याश्रूयते नतत्रकर्माणि चकारःकर्मिणां विद्यानधिकार माहतएवन संतीत्यत आह शब्देहि हियस्मात् त्रयोधर्मस्कन्धा इत्ये तस्मिन् शब्देवगम्यते पूर्वाधि करणे ऊर्द्ध्वरेतः स्वाश्रमेषुविद्यायाः कर्मनिरपेक्षता उक्तादिदानींतएवाश्रमान संतीत्याक्षिपति अथवा पुरुषार्थाधि करणे ज्ञानस्यासहायस्य मोक्षफलत्वमुक्तं तन्नसम्भवति गृहस्थादीनामपि ब्रह्मनिर्दिष्टत्वस्य संस्थानस्या भिध्यानात् तदनुष्ठित कर्मणाच ज्ञानसहकारित्व प्रतीते रित्याक्षिप्यते ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापव द-तिहि ॥ १८ ॥

जैमिनिराचार्य स्त्रयोधर्मस्कन्धा इत्यादिशब्दनिर्दिष्ट फलनामाश्रमाणां परामर्शमात्रं मन्यते कुतः अचोदनायतः विधायकशब्दाभावइत्यर्थः ननुविधिः कल्पनीय इत्यतआह अपवदति हिय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आहारहवा इत्यादिना अपवदति अतोनकल्प्योविधिः चकारोग्र हस्थस्य प्रसिद्धि विरोधमाह परिहरति ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयंवादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

अनुष्ठेयमाश्रमांतरं वादरायण आचार्योमन्यते वेदेश्रवणात् नचांधपंग्वादिविषयत्वं तत्कुतः साम्यश्रुतेः गार्हस्थ्येन च-योधर्मस्कन्धा इत्यादिना ननुतावतापि विधिर्नसिद्धो इत्यत-आह ॥ १९ ॥

विधिर्वाधारणवत् ॥ २० ॥

वाशब्दोविध्यभावं निराकरोति विधिरेवायम पूर्वार्थत्वात् धारणवत् उपरिहि देवेभ्यो धारयतीत्यच तद्वत् सतिचाश्रमान्तरे-ब्रह्मसंस्थत्वं नकर्मिणा मित्यभिप्रायः एवन्ताव दनुष्ठेय मान्तरं-गार्हस्थ्येन साम्यश्रुते रित्युक्तं तर्हि रसतमत्त्वाना मंगाश्रित-त्वेन स्वर्गलोक माहवनीय इत्यादिस्तुति साम्यात् स्तुत्यर्थत्व-मिति प्रत्युदा हरणेन सूचावय वेनाक्षिप्य वयवान्तरेण समा-धत्ते ॥ २० ॥

स्तुतिमाच मुपादाना दितिचेन्ना पूर्व-त्वात् ॥ २१ ॥

सएषरसानां रसतम इत्यादिस्तुतिमात्रं नविधिः उद्गीथादि कर्माङ्गानां स्तावकत्त्वेनो पादानादिति चेत्तन्न कुतः अपूर्वत्वात् रसतमाद्यर्थस्य ननुविधिकल्पन मेवदोष इत्यत आह ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

भावशब्दो विधिशब्द उपासीतेत्यादि चकारो ऽपूर्वाधिगमे कल्पनं नदोषइत्याह एवंतावत् उद्गीथादेः स्तुत्यर्थत्वा त्स्तावकाणा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दुपाख्यविषय समर्पकत्वं रसतमत्त्वादेर्ज्यायः इत्युक्तं तर्ह्याख्यानानामपि विद्यास्तुत्यर्थत्वात्तावत्काशात्पारिप्लवशेषत्वे ज्यायो नुष्ठानपर्यवसानत्वं सम्भवतीति दृष्टान्तेन सूत्रावयवे नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ २२ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

अथह याज्ञवल्क्यस्येत्याद्याख्यानश्रुतयः पारिप्लवार्था इतिचेत् तन्न कुतः पारिप्लवमाचक्षीतेत्युपक्रम्य मनुर्वैवस्वत इत्यादिना विशेषितत्वात् ननूपलक्षणार्थं तद्विशेषणंस्यादित्यत आह ॥ २३ ॥

तथाचैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

चकार उपलक्षणार्थत्वं वारयति तथाआख्यानानां पारिप्लवार्थत्वे ऽसतिसन्निहित विद्योपयोगोन्याय्य स्तद्गतोपाख्यानानां कुतः एकवाक्योपवन्धात् तत्तत्राख्यानानां विद्याभिः सम्बन्धस्योपलम्भात् पूर्वाधि करणे आख्यानानां विद्यासन्निधे विद्याशेषत्वमुक्तं तर्हिविद्या प्रकरणे यज्ञेनेत्यादि वाक्येन यज्ञादीनां विद्यायां विनियोगात् तेषांविद्या शेषित्वमिति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ २४ ॥

अतएवचाग्नीधनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

चकारः कारणांतरं व्यावर्तयति यतोज्ञानात्पुरुषार्थः अतएव विद्यायाः स्वफलेग्नींधनादि कर्मणामनपेक्षा पूर्वाधि करणे विद्याफले कर्मानपेक्षा उक्तायथा फलेतद्वदुत्पत्तावपि इति दृष्टांते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ २५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

चकाराद्विद्याया उत्पत्तावनपेक्षत्वं वारयति सर्वापेक्षा सर्वस्या आश्रमादिकर्मजातस्य विद्याया उत्पत्तावपेक्षा कुतः यज्ञादिश्रुतेः विविदिषन्ती त्यादिना इच्छायाश्चश्ववदिति योग्यतायां निदर्शनं अश्वोरथस्य वहनेपेक्षितोन लांगलस्यैवं विद्याया उत्पत्तौ कर्मापेक्षा न ज्ञानफलेतर्हि कर्माण्येव सतुन ज्ञानो त्पत्तावन्य दनुष्ठेय मित्यत आह ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापितु तद्विधेस्तदंगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्दः शंकानिराकरणार्थ कुतः तद्विधेः तेषां शमादीनाम् इत्याद्युपक्रम्य पश्येदितिविधेः स विधिः स्वतन्त्र इत्यत आह तदंगतयातस्या विद्याया अंगत्वे न विधिर्यतस्ततो विद्यार्थिनां तेषामवश्या नुष्ठेयत्वादंतरंगसाधनत्वंतेषां पूर्वाधिकरणे विविदिषंति पंचमलकारा श्रवणेन विधिरुक्तः एवंचानन्तं भवतीति विधिरिति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ २७ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

नहवाएवं विदीत्यादिना सर्वान्नानुमति रनुज्ञासापि प्राणात्यये परस्यामापदि कुतः तद्दर्शनात् तस्य प्राणात्यये सर्वान्नभक्षणस्य मटचीहते त्वित्यादिना दर्शनात् ननुश्रुतस्य कस्मात्सङ्कोचः क्रियते इत्यत आह ॥ २८ ॥

अबाधाच्च ॥ २९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्यादेः शास्त्रस्य च शब्दाच्छिष्टाचार स्य च ननुशास्त्रद्वयं विद्वदविद्व द्विषयं भवत्वित्यत आह ॥ २९ ॥

अपिचस्मर्यते ॥ ३० ॥

जीवतात्यय मापन्नो योन्नमत्ति यतस्तत इत्यादिना साधारण्य मपिशब्दो दृश्यतेपीत्याहननु निषेधाभावे नेदम्बुद्धिसामर्थ्यात्क-ल्पयितुं शक्य मित्यत आह ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

अकामकारः कामकारनिवृत्ति प्रयोजनाः कठानां तस्मात् ब्राह्मणः सुरांनपिबेदिति सर्वान्ननिषेधकशब्दः अतोस्माद्विधेरभावा-त्सोप्युपपन्नः चकारो लौकिकं प्रतिषेधमाह पूर्वाधि करणे यथा शास्त्रान्तर विरोधात् सर्वत्रवचनं विद्यायाः स्तावकमुक्तं तद्वद्वि-विदिषा वचनमपि विद्यायाः स्तावकमिति अन्यथाकर्मणा मन-कत्वा भावात् मुमुक्षोर्वा नुष्ठेयमिति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समा-धत्ते ॥ ३१ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

चकारस्त्वर्थे सहिमुमुक्षो रेवनानुष्ठेयत्वं कर्मणांवारयति किं त्वनुष्ठेयं मुमुक्षणामप्याश्रमकर्माग्नि होत्रादिकं कुतः विहितत्त्वा त् यावज्जीव मग्निहोत्र मित्यादिना एवंचेद्विद्या साधनानि नस्यु रित्यत आह ॥ ३२ ॥

सहकारित्वेनच ॥ ३३ ॥

सहकारित्वं साधनत्वं यज्ञेनेत्यादिना विद्यासाधनत्वे नापि विहितत्त्वा दित्यर्थः ननुतर्हि दर्शपौर्णमासादीनां विद्यासहका-रित्व पक्षेकर्म भेदोत आह ॥ ३३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वथापितएवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

तएवाग्नि होत्रादयोधर्मा अनुष्ठेयाः कुतः उभयलिंगात् श्रुति स्मृतिलिंगात् विविदिषंती त्यादिश्रुतिः अनाश्रितः कर्मफलमि त्यादिका स्मृतिस्तएवहि प्रसिद्धवदुत्पन्नानां कर्मणांविनियोगंकुर्वं त्यावावेदकत्त्व लिंगंतस्मात् ननुसाधन संपन्नस्ययदि विद्यायां क स्यानातिशयः श्रुतोवादृष्टोवास्यात् तदायज्ञादीनां सहकारित्वं कल्पमानमुचितं स्यादित्यतआह ॥ ३४ ॥

अनभिभवंचदर्शयति ॥ ३५ ॥

एषह्यात्माननश्यतियंब्रह्मचर्येणेत्यादिनाचकारोचप्रत्यक्षमप्याह पूर्वाधिकरणे नित्यानां यज्ञादीनां विद्यायां पृथक्नियोगात् ननि त्यानित्य संयोग विरोध इत्युक्तंमाभूत गृहस्था श्रमकर्मणि वि-रोधः विधुरादिकेषुस्या दित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ ३५ ॥

अन्तराचापितुतद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

अन्तरा विधुरादीनां मन्तरालवर्तिनां विद्याया मधिकारः कुतः तद्दृष्टे स्तस्याधिकारस्य रैक्वादिषुदृष्टेः तुकारस्त्वंतरालवर्ति ना मनधिकारं व्यावर्तयति चकारान्येषा मप्यधिकारं समुच्चिनो तिनन्विदं दर्शनमस्मार्त मित्यत आह ॥ ३६ ॥

अपिस्मर्यते ॥ ३७ ॥

संवर्तप्रभृतीना मन्तरालवर्तिनां महायोगित्वं पुराणादौ ननु कर्महीना नामशुद्धान्तः करणानां कथंविद्याया मधिकार इत्य-त आह ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

तेषामपि जयोपवासादि कर्मविशेषै रनुग्रहः चकारा ज्जन्मा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्तर श्चतैरपि एवंचेदा श्रमकर्मणा मनुष्ठानं व्यर्थ मित्यत-श्राह ॥ ३८ ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायोलिंगात् ॥ ३९ ॥

तुशब्दःआश्रमकर्मणा मनुष्ठानस्या वैयर्थ्यमाह अतोन्तरालव-र्तित्वादि तरदाश्रम वर्तित्वंज्यायः श्रेष्ठं विद्या साधनं कुतः श्रु-तिस्मृतिलिङ्गाच्च श्रुतिलिंग मनाश्रमीन तिष्ठेदित्यादि तस्मात् चकारस्तात्पर्यं विहितत्त्वमप्याह पूर्वाधि करणे ऽनाश्रम कर्मिणा मपि विद्यासाधनत्वमुक्तं एवंचेदाश्रम भ्रष्टानामपि तद्वदेवाना श्रमि कत्त्वेन विद्यासाधनत्व मिति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समा धत्ते ॥ ३९ ॥

तद्भूतस्यतुनातद्भावोजैमिनेरपिनियमात द्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

तुशब्दे उत्तमाश्रमाधिरूढस्यामरणं तस्मिन्नेवावस्थानमाह-तद्भूतस्यसंन्यासाश्रमाश्रमिणो ऽतद्भावः अतदाश्रमावस्थितिस्त-त्परित्यागमात्रं वानेतिजैमिनि राचार्यस्य मतंकिमु बादरायणस्य कुतः नियमातद्रूपा भावेभ्यः नियमस्ततोन पुनरियादिति अत-द्रूपं यथाब्रह्मचर्यादा श्रमत्रयगमनं तद्रूप्यते शब्देनैवं संन्यासादि भ्यः आश्रमान्तरं अभावश्च शिष्टाचारस्य संन्यासादीनां गार्हस्थ्य स्वीकारस्तेभ्यः पूर्वाधिकरणे शास्त्राभावान्न तत्प्रत्यवरोहितमित्यु-क्तं तद्वदेवशास्त्रा भावान्नतेषां प्रायश्चित्त मपीत्याक्षिपति ॥ ४० ॥

नचाधिकारिकमपिपतनानुमानात् तद-योगात् ॥ ४१ ॥

अधिकारलक्षणे षष्ठाध्याय उक्तमाधिकारिकं अब्रह्मचारीप-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शुश्चतद्दाधानस्या प्राप्तकालत्वादिति अवकीर्णी अथयोब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्सगर्दभं पशुमालभेतेति ब्रह्मचारिणः स्त्रीगमने गर्दभः पशुःसोपि तद्वदुपनयन होमवत् यथोपनयन होमोलौकिकाग्नौ तद्वत् अयमपि पशुर्लौकिक एवकृतः आधानस्य दारसंग्रहपुरः सरस्यब्रह्मचारिणो ऽप्राप्तत्वादिति यदुक्तं तदपिननैष्ठिक ब्रह्मचारिणः एवंप्रायश्चित्तंकृतःआरूढोनैष्टिकं धर्ममित्यादिना अप्रतिसन्धेयस्य यतनस्यानु मानात् स्मरणात् छिन्नशिरस इवप्रतिक्रिया भावान्नैष्ठिकस्य प्रायश्चित्ता योगादिति पूर्वपक्षः राद्धान्तमाह ॥ ४१ ॥

उपपूर्व मपित्वेके भावमश नवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

तुशब्दः प्रापश्चिताभावं व्यावर्तयति एकेआचार्या गुरुदारादिभ्यो न्यत्रब्रह्मचर्य च्यवनमुप पूर्वमपि उपपातकमप्याहुः किमुतप्रायश्चित्तस्य सत्त्वंअतः प्रायश्चित्तस्यभावं मन्यामहे अशनवत् यथामधु मांसादिभक्षणं उपकुर्वाणस्यपुनः संस्कारः प्रापश्चित्तं तद्वत् तदुक्तं प्रमाणलक्षणेसमाविप्रतिपत्तिः स्यात्यववराहादि कारण पूर्वपक्षे आर्यम्लेच्छयोर्यववराहादिषुसमाविप्रतिपत्तिः स्यात्इति सूत्रंसिद्धान्तं तेनव्यवहारादि शब्दानामार्य प्रसिद्धानामेव स्वीकारइत्येतदर्थं सूत्रं शास्त्रस्यवातन्निमित्तत्वादिति वाशब्दोम्लेच्छ प्रसिद्धं व्यावर्तयति शास्त्रस्यैवार्य प्रसिद्धिः स्वीकरणीया कुतः तस्य शास्त्रस्य यत्रान्याओषधयो म्लायंते इत्यादे र्निमित्त्वात् नियामकत्वात् अथवातस्यार्थस्य प्रसिद्धेः शब्दार्थसंगति ग्रहणेनिमितत्त्वात् पूर्वावि करणे अरूढपतितानामपि प्रायश्चित्त मस्तीत्युक्तं प्रायश्चितवद्यव हारोपितेषां स्यादिति दृष्टान्तो नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ४२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वहिस्तूभयथास्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

तुशब्दः कृतप्रायश्चिते व्यवहाराभावमाह यद्यवकीर्णित्व मुपपातकं यदिवामहापातकं उभयथापि शिष्टैस्ते कृतप्रायश्चित्ता अपिवहिष् कार्याःकुतःस्मृतेराचाराच्चस्मृतिराऊढयतित मित्याद्या आचारः शिष्टानांचकारा त्प्रायश्चितार्भिधानादपि पूर्वाधि करणे वचनाद् व्यवहार्यत्वमुक्तं तद्दर्षति हेतिवचना दंगाववद्ध मुपासनं स्वामिनइति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ४३ ॥

स्वामिनःफलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

अंगावबद्धा न्युपासनानीति स्वामिनोयजमानस्य कर्माणीत्यात्रेय आचार्यो मन्यते हेतुमाह फलश्रुते रितिवर्षति हास्मैत्यादेरिति पूर्वपक्षः राद्धान्तस्तु ॥ ४४ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलौमिस्तस्मैहिपरिक्रीयते ॥ ४५ ॥

आर्त्विज्यमित्यौ डुलोमिराचार्यो मन्यते हियस्मात् तस्मै सांग कर्मसिद्ध्यर्थं यजमानेनर्त्विक परिक्रीयते पूर्वाधिकरणे वकोदाल्भ्य इतिवाक्यशेषा दंगोपासन मृत्विक्कर्मैत्युक्तं एवमिहापि विधिरहित वाक्यशेषादथ मुनिरिति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ४५ ॥

सहकार्यंतरविधिःपक्षेणतृतीयंतद्वतोविध्यादिवत् ॥ ४६ ॥

सहकार्यन्तरस्य मौनस्य वाल्यपांडित्यवद्विधिरेवाश्रयणीयः यद्चोक्तं तन्मौन मित्यतआह तृतीयंबाल्य पांडित्यं चोक्तं कस्यैत दित्यत आह तद्वतआत्मानं विदित्वे त्यादिनोक्तोयः सन्यासीतद्वान् विद्यावान्तस्य तस्यचेद्यर्थं विधानमित्यत आहपक्षेणेति भेद

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दर्शनस्य प्राबल्यन्तस्मिन्पक्षे इत्यर्थः सहकारि विधानेनिदर्शनं वि-ध्यादिवत् यथापौर्णमासादावाधामादिकं तद्वत् विद्यावांश्चेत् संन्यस्यति तर्हिकस्मात् छांदोग्ये कुटुम्ब इत्यादिना गृहस्थेनोपसं-हार इत्यत आह ॥ ४६ ॥

कृत्स्नभावात्तुगृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः कृत्स्नभावोस्य विशेष्यते बहुलायासानिहि बह्वन्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनितं प्रतिकर्तव्यतयो पदिष्टानि आश्रमान्तर कर्माणिचयथा संभवमहिंसेन्द्रियसंयनादीनि तस्यापि विद्यंतेतस्मात् गृहमेधिनोपसंहारोन विरुध्यते ननुयथा ब्रह्मचारिवानप्रस्थयोर श्रौतत्त्वन्त दृष्टान्ते नेतरस्याप्यस्त्व श्रौतत्त्वमि-त्यत आह ॥ ४७ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

इतरेषां ब्रह्मचारिवानप्रस्थाश्रमवृत्तीनामप्युप देशात्त्रयो-धर्मस्कन्धा इत्यादिना किंवत्मौनवत्संन्यास उपलक्षणमेतत् गृ-हस्थस्यापि संन्यासवत् गृहस्थवत् ब्रह्मचारिवानप्रस्थयोरपि श्रौतत्त्वमेवस्यादित्यर्थः पूर्वाधिकरणे मौनशब्दस्य ज्ञानातिशये प्र-सिद्धत्वात् मौनविधि राश्रितः एवंबालशब्दस्यापि कामचारादि कारिणि प्रसिद्धत्वात् अचापिसएवार्थ इति दृष्टान्ते नाक्षिप्य स-माधत्ते ॥ ४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

बाल्येनतिष्ठासे त्यत्रबाल्येना वस्थानंनामएतत् यद्रागद्वे-षादि अनावि ष्कुर्वन्अस्पष्टयन् नतुकाम चारादिकृतः रागा-दिराहित्ये विद्योपकारस्यान्वयात् पूर्वाधि करणे विद्योपयोगा-न्नरागादिकंबालशब्दार्थःसम्भवादित्युक्तं अचापियुक्तं विद्यानांफ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लब्धेहलोक एवसम्भवात् ऐहिकफला विद्येति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ४९ ॥

ऐहिक मप्यप्रस्तुत प्रतिबन्धे तद्दर्शना-त् ॥ ५० ॥

कर्मान्तरेणा सतिप्रतिबन्ध ऐहिकमस्मिन्नेव जन्मनिविद्याफलं कर्मान्तरेण सतिप्रतिबन्धे जन्मान्तरेपि विद्याजायते कुतः गर्भ-स्थएव वामदेवः प्रतिवुवुधे ब्रह्माहमभवमिति वदन्तोजन्मान्तरे संचितात्तु साधनाज्जन्मांतरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति पूर्वाधिकरणे विद्याया एकरूपेपि यज्ञादीनां साधनानाम नेकरूपता इहवा-स्यादित्युक्तं तर्हि अनियत साधनत्वान्मोक्षेप्य नियतएवस्यात् कर्म फलवदिति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ५० ॥

एवंमुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तद-वधृतेः ॥ ५१ ॥

यथाविद्या साधनानां विद्याफले विशेषइह परत्रचेतिनैवं मु क्तिलक्षणेफलेकुतस्त दवस्थावधृतेः मोक्षावस्थायाब्रह्मरूपाया एक रूपत्वे नास्थूलमनणिव त्यादिनाव धृतेरवधारणात् पदाभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ५१ ॥

इति श्री मत्परमहंस सपरिव्राजकाचा र्यां नन्दात्मपूज्य पादशिष्यस्य श्री शंकरानंद भगवतः कृतौसूत्रदीपिकायां तृतीयाऽध्या-यस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तृतीयेध्याये साधनचिंता वृत्ताचतुर्थे फलचिन्ता प्रवर्तते तत्रापि प्रथमेन पादेन जीवन्मुक्तिः प्रतिपाद्यते तत्राप्यात्म त्याद्यधिकरणचतुष्टयं प्रासंगिकं अन्यत्तुसाधनाध्याय शेषमपिप्रमाणफलत्वे नात्र फलाध्यायेसंगतं तत्राह ब्रह्मोपासनानां श्रवणादीनां चार्थसिद्धा वृत्तिरित्याह॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

प्रत्ययानामावृत्तिः करणीयाकुतः श्रोतव्योनिदिध्यासितव्य इत्यादिना ऽसकृदुपदेशात् ननुश्रवणादीनां प्रत्येकं सकृत् श्रवणेप्रत्ययावृत्तिः कथंसिद्ध्यतीत्यत आह ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

रश्मींस्त्वंपर्यावर्तयतादित्यादेः चकाराद्दर्शनसामर्थ्यादपि पूर्वाधिकरणे आत्मज्ञानावृत्तिः करणीये त्युक्तान्तत्रजीवो नित्यप्रत्यक्षः नित्यापरोक्ष एवात्माकस्य ज्ञानस्यार्थे नियमावृत्ति रित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ २ ॥

आत्मेतितूपगच्छन्तिग्राहयंतिच ॥ ३ ॥

तुशब्दोन्यत्वं ग्रहंव्यावर्तयति योयंपरमात्मेतित्वं वाअहम सोत्यादिनाच उपगच्छन्ति गृह्णंतिच ग्राहयंत्यपिच एषत आत्मेत्यादिना पूर्वाधिकरणे जीवपरमात्मनोर भेदग्रहउक्तः एषतआत्मे त्यादिश्रुत्या तद्वदात्मनो ब्रह्मे त्यादावपि प्रतीकेष्वभेदग्रह इति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ३ ॥

नप्रतीकेनहिसः ॥ ४ ॥

प्रतीको पासनेमनो ब्रह्मेत्यादौ नात्मेति ग्रहीतव्यम् हियस्मात् सउपासको नात्मत्वे न प्रतीकानि ग्रहीतुं शक्तः पूर्वाधिकरणे मनो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मेत्यादौ नैकादृष्टिरित्युक्तम् एवं चेन्नियामका भावात् ब्रह्मणिमन आदिदृष्टिः करणीयेति बुद्धि सान्निध्यादा क्षिप्य समाधत्ते ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

मनआदौ ब्रह्मदृष्टिः कार्याब्राह्मण उत्कर्षात् उत्कृष्टदृष्टौ निकृष्टे कृतायां निकृष्टस्योत्कृष्टता भवति ॥ ५ ॥

आदित्यादिमतयश्चांगेउपपत्तेः ॥ ६ ॥

उद्गीथाद्यंगेषु आदित्यादिमतयः कर्तव्याःकुतउपपत्तेः एवंह्युद्गीथादीना मादित्यादि मतिसंस्कारे कर्मण्यतिशयः स्यात्चकारो नादित्यादिषु उद्गीथादि मतयइत्याह एतच्चतुष्टयं प्रासंगिकं पूर्वाधि करणे आदित्यादि मतय उद्गीथादि संस्कारत्वेन करणीया इत्युक्तं तासुयथाकर्म परतंत्रत्वात् नासननियमः एवमन्यास्वपि विद्यासु अविशेषादिति बुद्धिस्थत्वेन दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ५ ॥

आसीनःसम्भवात् ॥ ७ ॥

प्रतीकाद्युपा सनेष्वासीन एवोपासनां कुर्यात् कुतः सम्भवात् प्रत्ययावृत्त रुपविष्टस्य ननूपासनस्य निर्गुण ब्रह्मज्ञानवदनियति रासनस्य कुतोनस्या दित्यत आह ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

ध्यायत्यर्थ एषयत्समान प्रत्यय प्रवाहकरणं ध्यायतिस्च प्रशिथिलांगचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेक विषयाक्षिप्तचित्तेषु वकादिषुदृष्टा चकार आसीनस्य नियममाह ननुगच्छता मपिध्यायत्यर्थः संभाबित इत्यत आह ॥ ८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अचलत्वञ्चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

ध्यायतीव पृथिवीत्याद्युक्तं चकारो गमनध्यानयो रितरेतर-व्याहृतिरित्याह ननुकिमिदं यौक्तिकमेवेत्या शंक्यनेत्याह ॥ ९ ॥

स्मरन्तिच ॥ १० ॥

शुचौदेशे इत्यादिना चकारात्पठंत्यपि चिरन्तत मित्यादिना पूर्वाधिकरणे आसीनेन समान प्रत्यय:प्रवाह: करणीय: संभवादित्युक्तं अत्रापि वैदिकत्वेन दिग्देशादि नियम: सम्भावित इति दृष्टांते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रतातत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

दिग्देशकालेषु ननियम: यत्रयस्यांदिशि यस्मिन्काले वामन: स्वास्थ्यं तत्रैवो पासनंकुत. अविशेषात् विशेषा नुपलंभात् पूर्वाधिकरणे दिग्देशाद्य नियमउक्त: चित्तप्रसादा विशेषेण हेतुना तथाकाम्या नामपि यावदिच्छं चिन्तनमिति दृष्टान्ते नाक्षिप्य माधत्ते ॥ ११ ॥

आप्रायणात्तत्रापिहिदृष्टम् ॥ १२ ॥

अभ्युदयफलानां प्रत्ययानामाप्रायणात् आमरणादृत्ति: हि-यस्मात् तत्रापिमरणेपि यज्ञित इत्यादिश्रुतिभ्य: यंयंवापीत्यादि-स्मृतिभ्यश्च प्रत्ययावर्तनंदृष्टं अग्निशब्दात्पूर्वमपि सातत्ये तदा तद्भाव भावित इत्यादिस्मृतिभ्य: पूर्वाधिकरणे सदातद्भाव भावित इत्यादिस्मृत्याआ प्रायणादभ्युदय प्रत्ययानामा वृत्तिरुक्ता तद्वदत्रापि प्रकृतिस्त्वांनियोच्यतिनाभुक्तंक्षीयतेकर्मेत्यादिस्मृतिभ्यो विदुष: ब्रह्मज्ञानान्तो त्तराद्यविशेष: नचपूर्वस्य विनाशइति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ १२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदधिगमेउत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशौ-तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

तस्यब्रह्मणो धिगमे उत्तराद्यस्याश्लेषः पूर्वाद्यस्य विनाशः कुतस्तद्व्यपदेशात्तयोरश्लेष विनाशयोर्व्यपदेशः अश्लेषस्यतद्यथा पुष्कर पलाश इत्यादिना विनाशस्य त्यद्यथैषीकातूल इत्यादितस्मात् पूर्वाधिकरणे ष्वस्याश्लेष विनाशावुक्तौ भवतांमास्तु सुकृतस्याभुक्तस्ये त्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषपातेतु ॥ १४ ॥

इतरस्य सुकृतस्यापि यथादुष्कृतस्यैव महासंश्लेषः एतदुपलक्षणं विनाशस्यापि उभेउहैव एषतरतीत्यादिश्रुतेः तुशब्दोवधारणार्थः पातेशरीरस्य पतनेयत इदंसिद्धं शरीरस्य पातेविदुषो मुक्तिर्भवत्येव पूर्वाधि करणे सुकृतस्यापि क्षयउक्तः तथाचसद्यः शरीरपातः स्यादित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्येएवतुपूर्वेतदवधेः ॥ १५ ॥

तुशब्दः आरब्धकार्ययोः क्षयंव्यावर्तयतिइह पूर्वसुकृते दुष्कृते तेनारब्धकार्ये तयोरपिइतरयोरि वाक्षयं व्यायर्तयति एवकारः कुतोयं नियमइत्याह तदवधेस्तस्य शरीरपातस्यावधेः कारणात् तस्यतावदेव चिरमित्यादि वाक्येन पूर्वाधिकरणचयेण सगुणविद्यायां निर्गुणविद्यायां चानारब्धकार्ययोः सुकृतदुष्कृतयोः क्षयउक्तस्तत्र यथानिर्गुण विद्याया मुत्पन्नाया मग्निहोत्रा द्यनुपयोगः एवंसगुणाया मपीति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते अथवा पूर्वाधिकरणे काम्यस्य सुकृतस्य क्षयउक्तः काम्यवन्नि त्यस्यापि विद्यायाक्षय सम्भवात् नविद्याया हेतुत्व मित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ १५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

तुशब्दो नित्यस्याग्निहोत्रादेःकर्मणः चयंव्यवर्तयति नित्यमग्निहोत्रादितत्तस्या विद्यायाः कार्यायैव मोक्षायैव परंपराया कृतस्तद्दर्शनात् तस्याग्निहोत्रादे विंद्याकार्यत्वस्य तमेतमित्यादे दर्शनात् किंविषयं पुनरिदमश्लेष विनाशवचनं किंविषयं वादौविनियोगवचन एकेषांशाखानां तस्यपुत्रादायमुपयन्तीत्यादि अतउतरं पठति ॥ १६ ॥

अतोन्यापिह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अतोग्निहोत्रादे र्नित्यात्कर्मणो न्यापिह्यस्तिसाधुकृत्याया फलमभिसंधाय क्रियतेतस्या विनियोग एवमुक्ता एकेषांशाखिनां सुहृदः साधुकृत्यामितितस्या एवेदंसंश्लेष विनाशनिरूपण मितरस्याप्ये व मित्यादिना तथैकजातीयस्य काम्यस्यकर्मणो विद्यांप्रत्युप कारकत्वे संप्रति रुभयोरपि जैमिनि वादरायणयो राचार्ययोः पूर्वाधिकरणे विद्यांगत्वे नकर्मानुष्ठे य मित्युक्तं तद्वदंगाव बद्धेष्वप्युपासनेषु नित्यकर्मानुष्ठानं तत्सहित मेवेति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ १७ ॥

यदेवविद्ययेतिहि ॥ १८ ॥

विद्ययासंहितं द्रहितंचकर्म विद्यागंहि यस्मात् यदेवविद्ययेति वाक्यांतरात् कर्मणो विद्यायोगेऽति शयमाहनतुकर्मणो ऽफलत्वे बचनमिदं सार्थकं पूर्वाधिकरणे ऽङ्गावबद्धोपासना सहितस्य कर्मणः फलाधिक्यं तस्यकेवलस्य ब्रह्मविद्यासाधनत्वं सामर्थ्यादित्युक्तम् एवमत्रापि सामर्थ्यादा रब्धकार्ययो रपिप्रकारांतरेण चयाभावात् ब्रह्मज्ञाना देवोभयो रपिक्षय इति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ १८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भोगेनत्वितरेक्षपयित्वासंपद्यते ॥ १९ ॥

भोगेन भोगेनैव इतरे सुकृतदुष्कृते आरब्धकार्ये क्षपयित्वा नन्तरं सम्पद्यते ब्रह्मतस्यतावदे चिरमित्यादि श्रुतेः ॥ १९ ॥

इति श्री सूत्र प्रदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रथमपादे सगुणनिर्गुण विद्याविदो ऽनारब्धकार्ययोः क्षयः आरब्धकार्ययो र्यावदवस्थानं तावन्नमुक्तिः तत्क्षयेच वैदेहकैवल्य मिति स्थितं द्वितीयेतयोर्न सगुणविदः करणानां लयेनाविद्वदुत्क्रान्तौ कश्चन विशेष इत्युच्यते ततस्तत्रैवक्रम माश्रित्यवा चोष्टत्तेर्लयमाह ॥ ॥

वाङ्मनसिदर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अस्यसौम्य पुरुषस्य प्रयतोवाङ्मनसि सम्पद्यतेमनः प्राणेप्राणस्तेजसितेजः परस्यांदेवताया मित्यत्रापि वृत्तिर्मनसि संपद्यते कस्मात् दर्शनात् मरणादेवन्नाचः प्रथमोपसंहारस्य वृत्तिवृत्तिमतोर भेदेन वाङ्मनसि शब्दा च्चकारो ऽप्रकृतत्वमाह ॥ १ ॥

अतएवचसर्वाण्यनु ॥ २ ॥

इन्द्रियैर्मनसि संपद्यमाने रित्यत्रसर्वाणीन्द्रियाणि वृत्तिभिर्मनोनुवर्तन्ते अतएव दर्शनात् शब्दाच्चेति चकारोचापि पूर्ववत् पूर्वाधिकरणे मनसोवाचः कारणत्वाभावात् तत्रतस्याःसर्वात्मना नलयइत्युक्तं अन्नंतुमनसः परंपराया विकारत्वाद भूतेप्राणेलयः स्यादिति प्रत्युदा हरणे नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ २ ॥

तन्मनःप्राणउत्तरात् ॥ ३ ॥

उक्तंमनोवृत्त्या प्राणोविलीयते कुतः मनः प्राणइत्युत्तरात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाक्यात् पूर्वाधि करणे प्राणस्या व्विकारत्वात् विकारे विकारा णां नसर्वात्मनात्लय इत्युक्तांन्यायेन अचतुन्याया भावात् प्राणस्ते जसीति श्रुतेस्तेजस्ये व तस्यलय इति प्रत्युदा हरणे नाच्छिप्य-समाधत्ते ॥ ३ ॥

सोध्यक्षेतदुपपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

सप्राणस्तदध्यक्षे जीवेष्टत्या प्रलीयते तस्मिन्नध्यक्षे प्रविलयस्या त्मान मन्तकाले सर्वेप्राणा अभिसमायंतीत्यादिना ब्युपगमाद् विशेषेण आदिशब्देन तमुत्क्रामंतं सर्वेप्राणा इत्यादि विशेषादपि कथंतर्हि प्राणस्ते जसीति श्रुतिरित्यत आह ॥ ४ ॥

भूतेषुत्तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

सप्राणसंष्टत्तो ध्यक्षस्ते जः सहचरितेषु भूतेषुदेह बीजभूतेषु सूक्ष्मेषुव्यवतिष्टत इत्यवगंतव्यं प्राणस्ते ज सीतिश्रुतेः एकस्मिं स्ते जसिश्रुतेः कथंतेजः सहचरितेषु भूतेषु इत्यत आह ॥ ५ ॥

नैकस्मिन्दर्शयतोहि ॥ ६ ॥

नैकस्मिन्ने वतेजसि शरीरांतर प्राप्तिवेलायां जीवोवतिष्टते कुतः हियस्मात् दर्शयतः श्रुतिस्मृती पृथिवीमय इत्याद्याश्रुतिः स्मृतिरयं व्योममाचा इत्याद्याप्रश्न प्रतिवचनेचआपः पुरुष वचस इति पूर्वाधिकरणे प्राणस्यात्मद्वारा तेजसिष्टत्ति लयउक्तः सविदुषएवे त्याच्छिप्य समाधत्ते ॥ ६ ॥

समाना चासृत्युप क्रमाद मृतत्त्वं चानु-पोष्य ॥ ७ ॥

समाना चौवोत्क्रांतिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वदविदुषो रासृत्युपक्रमात् आउत्तरमर्गो पक्रमात् ननुविदुषो मृतत्त्वंप्राप्तस्य कुतो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गमन मित्यत आह अमृतत्त्वं चानुपोष्या ऽदग्धाविद्यादि क्लेशवी जानि इदम मृतत्त्वमपि पूर्वाधिकरणे ब्रह्मविदो विदुषस्य समानो त्क्रांति रुक्तासैवा नुपपन्नातेजः कार्यस्य ब्रह्मणिकारणे सर्वात्मना लयोपपत्ते रित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ ७ ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तत्ते ज आदिभूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणा श्रयभूतं आपीतेरा संसारामोक्षा दवतिष्ठतेयो नि मन्येप्रपद्यन्तेइत्यादिना संसारव्यपदेशात् कुतस्तर्ह्युत्क्रमे तेजोनष्टश्यत इत्यत आह ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणातश्चतथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

चकारस्त्वर्थ स्तेजसोदर्शनं व्यावर्तयति तत्ते जः सूक्ष्मं स्वरूपतः परिमाण तश्चतदाह प्रमाणातश्च कुतः नाडीनिष्क्रमणादिश्य स्तथा सूक्ष्मस्योपलब्धे: ननुसूक्ष्म शरीरस्य स्थूलशरीरांतरत्त्वात् तन्नाशनाश इत्यत आह ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अतएव सूक्ष्मत्वात् स्थूलशरीरस्योपमर्देन सूक्ष्मशरीरं नोपमर्द्यते नन्वस्मिन् एवशरीरे ऊष्मण उपलभ्यमाना त्ततोतिरिक्तं तेजः कल्पनीय मित्यत आह ॥ १० ॥

अस्यैवचोपपत्तेरेषऊष्मा ॥ ११ ॥

अस्यैवसूक्ष्म शरीरस्यैवोष्मा सूक्ष्मशरीरे सत्युपलब्धे र सत्यनुपलब्धे रित्युपपत्तेस्चकारः श्रुतिमप्याह उष्मएवैष इत्यादिकां पूर्वाधिकरणे संसारव्यप देशेन तेजसो ब्रह्मणिलयउक्तः अत्रापि मरण व्यपदेशाद्दत्यु पादानोत्क्रान्ति प्रतिषेध इति सिद्धान्तोपक्रमेण सूत्रेणाक्षिपति ॥ ११ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिषेधादितिचेन्नशारीरात् ॥ १२ ॥

सूत्रावयवेन सिद्धान्तमाह नतस्यप्राणा उत्क्रामन्ती त्यस्मात्प्रतिषेधा द्विद्यावतोन गमनमिति चेत्तन्न कुतः शारीरात् जीवादयं गमन प्रतिषेधोन शरीरात् एवंशंकिते पुनाराद्धांतमाह ॥ १२ ॥

स्पष्टोह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

शरीरा दात्मनः प्राणनां गमनं कुतः हियस्मात् एकेषांशाखिनां शरीरस्यैवस्पष्ट अपादानभावः श्रूयते सउच्छ्रयती त्यादिना देहस्यैवापा दानतयोप लंभात् ॥ १३ ॥

स्मर्यतेच ॥ १४ ॥

स्मर्यतेपि महाभारते गत्युत्क्रांत्योरभावः सर्वभूतात्मे त्यादिना पूर्वाधि करणे उच्छ्रयतीत्यादिना देहस्यप्रकृतत्वा त्तदपादानोत्क्रान्ति प्रतिषेधः कृतस्तह दचापिगताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा इति वचनादिं द्रियाणां भूतेष्वलय इत्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ १४ ॥

तानिपरेतथाह्याह ॥ १५ ॥

तानींद्रियाणि भूतानिच निर्गुण विद्यावतः परेपरमात्मनिप्रलीयते कुतः हियस्मात्तथाहश्रुतिःपुरुषं प्राप्यास्तंगच्छंतीति पूर्वाधिकरणे विदुषइन्द्रियाणां परस्मिन् प्रविलयउक्तः सत्वनुपन्नः इत्तराचा प्युपपत्ते रित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ १५ ॥

अविभागोवचनात् ॥ १६ ॥

इन्द्रियाणां भूतानांच ब्रह्मणिप्रविलये ब्रह्मणा ऽविभागऐक्यंनिर्गुण विद्यावतो इतिमतामेषां प्रविलय इत्यर्थःकुतः वचनात् भिद्येतेचासां नामरूपे इत्यादेः व्यवहिताधि करणस्था सत्युपक्रमाद्विदुषो ऽविदुषश्च समानागतिरुक्ता सा नुपपन्ना विदुषोप्य नियतनाडी गमना दित्याक्षिप्य समाधत्ते अयत्रा पूर्वाधिकरणे निर्गु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ण विद्यावतो ऽविभागेन परस्मिन्निन्द्रिय प्रलयइत्युक्तं तद्वत्सगुण विद्यावतोपि सस्यादिति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ १६ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनंतत्प्रकाशितद्वारोविद्या सामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्चहार्दानु गृहीतःशताधिकया ॥ १७ ॥

तस्यविज्ञानात्मन ओकआयतनं हृदयं तस्यहृदयस्या ग्रप्रज्वलनेन प्रकाशितानि द्वाराणियस्य सोयंतत्प्रकाशितद्वारः सर्वोपिजन्तुश्चक्षुरादिभ्यःस्थानेभ्य उत्क्रामति विद्वांस्तुहार्देन ब्रह्मणानुगृहीतः शताधिकया मूर्धन्ययानाद्या कुतःविद्यासाम्यर्थ्यादुपासनासामर्थ्या त्तत्सामर्थ्या दृष्यनयैव गच्छन्तीतिको नियम इत्यत आह तच्छेषगत्यनु स्मृतियोगाच्चतस्या विद्यायाः शेषभूता मूर्धन्यनाडी गतिरुत्तरमार्ग इतियावत् तस्याअनुस्मृति रनुस्मरणं तस्ययोगस्तस्मादपि चकारः सामर्थ्यमनाक्षिप्याह पूर्वाधिकरण मूर्धन्यनाड्या सगुणविद्या विदुत्क्रामतीत्युक्तं तद्दिवसे मृतस्यैव नराचौत न रश्मोनामभावा दित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ १७ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमा क्रमते एषदिवसे रात्रौचरश्म्यनुसारीयाति ॥ १८ ॥

निशिनेतिचेन्नसंबंधस्ययावद्देहभावित्वा- दर्शयतिच ॥ १९ ॥

निशिरात्रौ रश्म्यनुसारीन यातीतिचेत्तन्न रश्मिसंबंधस्य यावद्देहभावित्वात् असुष्मा दित्यादिना दर्शयति चकारोदिनाच्चनिशाहे हभावित्वात् अमुष्मा दित्यादिना दर्शयति चकारोदिनाच्चनि शा हेहभावित्वात् ...

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्मीनां रुद्भावेनोत्तर मार्गगमनमुक्तं तद्दक्षिणायने म्रतस्यानुप पन्नं इत्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ १९ ॥

अतश्चायनेपिदक्षिणे ॥ २० ॥

अतश्चातएव तस्यानियत कालत्वात् अयने दक्षिणेपि वि द्वान् विद्याफल माप्नोत्येव यत्रकाल इत्यादिना दक्षिणायने मृतानां पुनरावृत्तिः स्मर्यत इत्यत आह ॥ २० ॥

योगिनःप्रतिचस्मर्यतेस्मार्तेचैते ॥ २१ ॥

योगिनः स्मार्तयोग विदस्तान् प्रतिस्मर्यते कालविनियोगः स्मार्तेचैते योगसांख्ये आद्यश्चकारो ब्रह्मविदः प्रत्यस्मरणमाह द्वितीयस्तयोर श्रौतत्व माह आतिवाहि कारङ्गो कारेण कृत्वाचिन्तेयम् ॥ २१ ॥

इति श्री सूत्रदीपिकायां चतुर्था ऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्व पादे उत्क्रान्ति र्निरूपिता इदानी मुत्क्रान्तस्य विदुषो र्चिरादिका गतिर्निरूप्यते ॥

अर्चिरादिनातत्प्रथितेः ॥ १ ॥

सर्वोब्रह्मप्रेप्सु रर्चिरादिनैव मार्गेणरंहति कुतः तत्प्रथितेस्त स्यमार्गस्य विदुषां प्रथितेः प्रसिद्धेः येचेमेऽरण्ये इत्यादिना पूर्वाधिकरणे विदुषोर्चिरादि मार्गेणगमनमुक्तं समार्गोन नियतः वा योरेतस्मिन्न श्रवणा दित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

वायुमब्दात्संवत्सरा द्देवलोकं प्राप्येतिशेषः कुतः अविशेषविशेषाभ्यांसवायुलक्षक मित्यविशेषः सवायुमागच्छती त्युत्यनंतरं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्द त्तेनमार्गेण सम्रागच्छतीति विशेषमाहताभ्यां पूर्वाधि करणे वायोरब्दानंतर्यमुक्तं तथापि लोकादीना मर्चिरादि सन्निवेशानुपपत्तिः तदवस्था नियामका भावादिति प्रत्युदा हरणे नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ २ ॥

तडितोऽधिवरुणःसंबन्धात् ॥ ३ ॥

तडितो विद्युल्लोकादधि अनन्तरं वरुणलोकः वरुणस्य विद्युता सम्बन्धादिन्द्रप्रजापति लोकयोर्वरुणादधि आगंतुकानामन्ते निवेशइति न्यायेन सन्निवेशः पूर्वाधि करणे र्चिरादिमार्गे वरुणादीनां तडितोधि सम्बन्धउक्तः सूचितमार्गो वस्थितस्तथापि तस्मिन्मार्गे र्चिरादिभोग भूमिषुगंतुं विद्वानेकाकी प्रभुस्ततोन नियतो मार्गोय मित्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ ३ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

अतिवहंतीत्यातिवाहिकाश्चेतना देवाअर्चिरादयः कुतस्तल्लिंगात् तेषांचेतनानां तत्पुरुषोमानव इतिएकी करणेन लिंगात् मन्वचैवायं पुमान्नेता स्वित्यत आह ॥ ४ ॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

उभयस्यनेतृणां सपिण्डित करणत्वेन स्थानानां स्वयमेव व्यामोहोऽचेतनत्वं तस्मान्नेतृणां चेतनानांसिद्धिः तस्मान्नाचैवनेता इतिशेषः वरुणादि लोकेतेषां नेतृणाम भावात् पूर्वमपि चेतना नस्यु रित्यत आह ॥ ५ ॥

वैद्युतेनैवतच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

वैद्युतेनैवा मानवेनैव तत्तस्मात् विद्युल्लोका दूर्ध्वं नीयते कुतः तच्छ्रुतेः तस्यामानवस्य पुरुषस्य नेतृत्वस्यतान् वैद्युतादित्यादि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रुतेः पूर्वाधिकरणे आतिवाहिकैः सगुणविद्या विदोनीयन्त इत्युक्तं तदनुपपन्नं एतस्य प्राप्यस्य ब्रह्मणः परत्वेन निर्गुणविद्याविदध्यैव गच्छतीत्याक्षिप्य समाधत्ते ॥ ६ ॥

कार्यंबादरिरस्यगत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

यदर्चिरादीनां गच्छन्तीति ब्रह्मतत्कार्यं बादरिराचार्यो मन्यते कुतः अस्यकार्यस्य गतेरर्चिरादि गमनस्य तत्रोपपत्तिः सम्भवोगत्युपपत्तिः तस्याः ननुनायं तर्कगम्योर्थ इत्यत आह ॥ ७ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

ब्रह्मलोकानि त्यादिना चकारस्तर्कस्य श्रुतिमूलस्य कर्तव्यतामाह ननुकार्यस्यापि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते इत्यत आह ॥ ८ ॥

सामीप्यात्तुतद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

तुशब्दः तत्रब्रह्मशब्दानुपपत्तिं बारयति कातर्थ्यं चोपपत्तिरित्यत आह सामीप्यात् कार्यस्य ब्रह्मणः परेण ब्रह्मणा अतस्तस्य ब्रह्मशब्दस्य व्यपदेशात् ननुकार्यं प्राप्तावनावृत्तिर्नोपपद्यत इत्यत आह॥ ९ ॥

कार्यात्ययेतदध्यक्षेणसहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

कार्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्यये विनाशेतस्य ब्रह्मलोकस्या ध्यक्षेण परमेष्ठिना सहातः परमेष्ठिनः परंब्रह्म भवति कुतः अनावृत्त्याद्यभिधानात् नन्विदंविश्वास्य मेवेत्यत आह ॥ १० ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

ब्रह्मणा सहेत्याद्यायाः चशब्दाच्छ्रुते रपिते ब्रह्मलोक इत्याद्यायाः पूर्वपक्ष माह ॥ ११ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परंजैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि मुख्यत्वात् यद्गम्यमर्चिरादिना तत्पर-मेवेति जैमिनिराचार्य आह नन्वनुपपत्त मुख्यार्थ परित्याग इ-त्यत आह ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीत्यमृतत्वप्राप्तेःचकारोमुख्यार्था नुपप त्तेर भावमाह प्रजापत्तेः सभावेश्मे त्यादिना स्पष्टंकार्य ब्रह्माव-गम्यते इत्यत आह ॥ १३ ॥

नचकार्येप्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ १४ ॥

वेश्मप्रपद्य इति प्रतिपत्ते रभिसंधिः कार्येब्रह्मणि नचनैवनाम रूपनिर्वाहकस्यब्रह्मणः प्रकृतत्त्वात् पूर्वाधिकरणे ऽर्चिरादि प्राप्य स्यब्रह्मणः कार्यत्वमुक्तं एवंचेत्प्रतीकोपासकै रपितद्गम्य मित्याच्चि प्य समाधत्ते ॥ १४ ॥

अप्रतीकाव लंबनान्नयतीति वादरायणः उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

प्रतीकावलंवनायेनभवंतितेऽप्रतिकावलंबनाःतान्प्रतीकव्याति रिक्तान ऽमानवपुरुषो नयतीति वादरायण आचार्यौमन्यते नच नयनेन्याय विरोध इत्यत आह उभयथा ऽदोषात् उभयथा प्रती कालंबनानाम नयनेन्येषां नयनेन्यायस्य प्रतीकावलंवन व्यतिरि क्त विषयत्वेना दोषात् अत्रकोहेतु रित्यतआह तत्क्रतुश्च तस्यब्रह्म णः क्रतुः संकल्पः तत्क्रतुर्ब्रह्म प्राप्तौहेतुः चशब्दस्तद्भावा प्राप्तौन नुप्रतीको पासनानां फलाभावात् ब्रह्मलोक एवफलं कल्पर मि-त्यत आह ॥ १५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विशेषंचदर्शयति ॥ १६ ॥

यावन्नाम्नो गतमित्यादिना प्रतीकोपासनेषु फलस्य चकारोऽश्रुतफलेषु ब्रह्मलोकः फलंकल्पयमिति कल्पनाभावमाह १६ ॥

इति सूत्र दीपिकायां चतुर्थोऽध्यायस्य-तृतीयः पादः ॥

पूर्वपादे सगुणविद्या विदोर्चिरादिगतिः कार्यब्रह्मप्राप्तिश्च फल मुक्तमिदानीं निर्गुणविद्याविदः तत्संपत्ति रुच्यते ॥

संपद्याविर्भावःस्वेनशब्दात् ॥ १ ॥

परज्योति रूपसंपद्य स्वेनकेवले नैवात्मना विर्भवति कुतः स्वेनरूपेणा भिनिष्पद्यत इति स्वशब्दात्कः पुनर्विशेषः पूर्वोत्तरयोः स्वरूपयो रित्यत आह ॥ १ ॥

मुक्तःप्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

योचाभिनिष्पद्यत इत्युक्तः ससर्वसम्बन्ध विनिर्मुक्तः कुतः यआत्मे त्यादिना तादृशस्यैव प्रतिज्ञानात् परंज्योति रूपसंपद्यतेति ज्योतिषि सम्पत्तेः कथमात्म रूपेणाविर्भाव इत्यत-आह ॥ २ ॥

आत्माप्रकरणात् ॥ ३ ॥

ज्योतिः शब्देनात्मा भिधीयते कुतः प्रकरणात् यआत्मे त्यादेः पूर्वाधि करणे स्वेनसता संपत्तिरुक्तासा सुषुप्तिवत्स्या दित्याशिष्य समाधत्ते ॥ ३ ॥

अविभागेनदृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

परंज्योतिरूप संपद्यस्वेन रूपेणाभि निष्पद्यतेयः सत्त्वविभागे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न कुतः तत्त्वमसीत्यादे र्दृष्टत्वात् पूर्वाधिकरणे अविभागेन ब्रह्मसंपत्ति रुक्तातद्ब्रह्म स्वभावेन सविशेष मित्याक्षिपति ४ ॥

ब्राह्मेणजैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

ब्राह्मे ण स्वे नरूपेणापहतपाप्मत्वादिनासर्वज्ञत्वादिनाच निष्पद्यते इतिजैमिनि राचार्यो मन्यते कुतः उपन्यासादिभ्यः उपन्यासोय मात्मे त्यादि शब्देनस तत्पर्यं तीत्यै श्वर्यादिभ्यः ॥ ५ ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वा दित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

चिन्मात्रेण चैतन्य मेवात्मनो रूपमतस्तै तन्यमात्रे णैवाभिनिष्पद्यते तदेवकुत इत्यत आह एवं वाअर इत्यादिना तदात्मकत्वात् चैतन्यमात्रात्म कत्वात् आत्मनोवस्तुतः सत्यसङ्कल्पत्वादीना मुपाधि धर्मत्वादित्यौ डुलोमि राचार्यो मन्यते ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

एवमपि पारमार्थिक चैतन्यरूपेण स्वरूपाभ्युपगमेपि पूर्वस्याप्युपन्यासा दिभ्योवगतस्य ब्राह्मस्यै श्वर्यरूपस्य भावाद्याख्याना दप्यविरोधं बादरायण आचार्यो मन्यते बादरायण मतंसिद्धांतः पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणि विशेषा सम्भवात्स विशेष प्रकृतावपि सविशेषत्व श्रुति रौपाधिक विशेषे व्यवस्थापिता नैवंयोगीनिति प्रत्युदाहरणे नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ७ ॥ सङ्कल्पातिरिक्तसाधन वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संकल्पादेवतच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

पित्रादयः सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठन्ति नतुनिमित्तांतरात् कुतः तस्यसङ्कल्पा देवअस्यपितरः समुतिष्ठन्तीति तादृशस्य समुत्थान स्य श्रुतेः ॥ ८ ॥

अतएवचानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अतएव सत्यसङ्कल्पत्वा देवानन्याधिपतिश्च अस्यनान्योधि प्रति रपि पूर्वाधिकरणे संकल्पातिरिक्तसाधनानां सगुणविद्या विदो योगिनो साधनत्वमुक्तं तच्छ्रुतेः नैवमच श्रुतिरस्ति अतोपिम-मनोतिरिक्तानां साधनानामसत्त्वमेवेति प्रत्युदा हरणे नाक्षिप्य पक्षांतर माह ॥ ९ ॥

अभावंवादरिराहह्येवं ॥ १० ॥

मनोतिरिक्तानां शरीरेन्द्रियादीनामभावं वादरि राचार्यो-मन्यते कुतः हियस्मात् एवमाहश्रुतिः सैवैतानी त्यादिना १० ॥

भावंजैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिराचार्यो मनोवच्छरी रस्यापिसेन्द्रियस्यभावं मुक्तं प्र-ति मन्यते कुतः सएकधा भवतो त्यादिना विकल्पस्या मन-नात् ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधम्वादरायणोतः १२

वादरायणो मुनिराचार्योत एवलिंगदर्शना दुभयविधं मन्य-न्तेभावम भावंद्वादशाहवत् यथा द्वादशाहः सचमहीनस्च तद्वत् अतः सिद्धांतः ननुशरीराभावे सुषुप्तिवन्न विषयोपलंभ इत्यत आह १२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तन्वभवेसंध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

शरीराभावे सन्ध्येयथो पलब्धिमात्राः पित्रादिकामा भवन्ति एवंमोक्षेपिस्युः तथासत्युपपत्तेः ॥ १३ ॥

भावेजाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

पूर्वाधि करणे सएकधा भवति त्रिधाभवतीति वाक्योदा हरणेना नेकशरीर ग्रहणमुक्तं तत्क्रमेण नयुगप दित्याक्षिप्य स माधत्ते ॥ १४ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथाहिदर्शयति ॥ १५ ॥

शरीरांतराणां स्वीकारे शरीरांतरात् शरीरांतरेष्वावेशः प्र दीपवत् यथैकस्य प्रदीपस्य प्रदीपसहस्रेषु आवेशः तद्वत्कुतएतत् हियस्मात् तथादर्शयति श्रुतिः सएकधा भवतीत्यादिना मुक्त स्यानेक शरीर वाप्तिर्नोप पन्नातत्केन कम्पश्येदिति निषेधादित्य त आह ॥ १५ ॥

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृत- म्हि ॥ १६ ॥

स्वाप्ययः सुषुप्तिः संपत्तिस्तयो रन्यतरापेक्षे यत्रत्वस्येत्यादि प्र तिषेध वचनेकुतः हियस्मात्सुषुप्तौमुक्तौ वाद्वदमाविष् कृतमुदाहृ तं पूर्वाधि करणे शरीरेन्द्रियाणां कर्तृत्वमुक्तं योगिनः तद्वज्जगत् व्यापारकर्तृत्व मपीति दृष्टान्ते नाक्षिप्य समाधत्ते ॥ १६ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणाद सन्निहि त- त्वाच्च ॥ १७ ॥

योगिनां भौतिककेष्वेवस्वातंत्र्यं न भूतेष्वित्याह जगद्व्यापार व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जं कुतः प्रकरणात् सर्वभूत सृष्टिवाक्येषु परमात्मनः प्रकृतत्त्वात् नचतेपि परमात्मवत् प्रकृताइत्याह असन्निहितत्वाद्योगिनां च कारो महाभूत सृष्टौयोगिनाम शक्यत्व मप्याह ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादितिचेन्नाधिकारिकमण्ड-स्थोक्तेः ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षोपदेशात् आप्नोतिस्वाराज्य मित्यादेर्योगिनां जगद्व्यापारस्वातन्त्र्यमिति चेन्न कुतः अधिकारिकोय आदित्य मण्डलस्थ-स्तस्योक्तेः ननूपाधि व्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणो सत्त्वे कुतोयं विभाग इत्यत आह ॥ १८ ॥

विकारावर्तिचतथाहिस्थितिमाह ॥ १९ ॥

विकारावर्त्यपि नित्यमुक्तं परमेश्वरं नकेवल विकारमात्र गोचरंसावित्र मण्डला द्यधिष्ठानं तथाहि यस्मात् स्थितिमाह आम्नायः एतावानस्य महिमेत्यादिना नन्वत्रपादत्रय सुपलभ्यते नत्वन्यत्किञ्चि दित्यत आह ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवंप्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

एवंविकारा वर्तिरूपं श्रुतिस्मृतो दर्शयतः श्रुतिर्नतत्र सूर्यइत्याद्या स्मृतिर्नजायते इत्याद्याचकारो मुक्तो पि सत्त्वमाह ननु परमेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वमुक्तं तत्समानशीलाश्च योगिन इत्यत-आह ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

अनादिसिद्धेन परमेश्वरेण भोगमात्रं समानं योगिनां यथैतां देवलिंगं योगिनां जगद्व्यापाराभावे चकारादने केश्वरादिदो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षश्च नन्वेवंसतिसातिशयत्वात् अंतवच्च मैश्वर्यस्य स्यात्ततश्चैषामा वृत्ति रितिचेत् ॥ २१ ॥

अनावृत्तिःशब्दात्अनावृत्तिःशब्दात् २२॥

ब्रह्मलोकप्राप्तानां तेषांन पुनरावृत्तिः कुतः नसपुनरावर्तत इत्यादेः शब्दात् सूत्राभ्यासः शास्त्रसमाप्तिंद्योतयति ॥ २२ ॥

इति श्री मत्परमहंस परिव्राजका चार्यानन्दात्म पूज्यपाद शिष्यस्य परमहंस परिव्राजका चार्य श्रीमच्छंकरानन्द भगवतः कृतौसूत्र दीदिकायां चतुर्था ऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पृष्ठम्
१
१
१
१
१
२
१
१
१
२
२
१
२
१
२
२
२
३
३
३
३
२
३
३
३
४
४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शुद्धिपत्रम् ॥

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
१	४	मीमांषा	मीमांसा ।
१	४	सूत्रं	सूत्रम् ।
१	५	धोत	धीत ।
१	६	चाधिद्या	चाविद्या ।
१	८	ष्ठय	ष्टय ।
१	८	पत्या	पत्त्या ।
१	११	ष्ठय	ष्टय ।
१	१२	पत्य	पत्त्य ।
१	१६	त्यति	त्यत्ति ।
२	२	यानि	योनि ।
२	३	तत्व	तत्त्व ।
१	५	त्यादि	त्यादि ।
२	१२	न्वात्	न्वयात् ।
१	१७	सक्तौ	शक्तौ ।
२	१९	मत्वं	मत्त्वं ।
२	१९	ज्ञाननस्व	ज्ञानस्व ।
२	२२	मोच	मोंच ।
३	२	सूत्रं	सूत्रम् ।
३	४	वृतो	वृत्तो ।
३	७	मद्र	भद्र ।
३	७	तिच्चेना	तिवच्चेतना ।
३	११	तत्त	तत्त्व ।
२	१२	सत्व	सत्त्वं ।
३	१३	श्रुत्या	श्रुत्या ।
३	१७	रुन्धतो	रुन्धती ।
३	१७	रसल	रसल ।
४	५	भाव	भावः ।
४	१०	जसौ	जसो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४	११	मयये	मयटो ।
४	२१	नन्दयः	नन्दमयः ।
४	२२	मवट ।	मयट ।
५	२	नंदया	नन्दंया ।
५	७	च्चमा	च्चया ।
५	१०	त्याद्य	त्याद्य ।
५	१४	श्रुत्या	श्रुत्या ।
५	२२	तन	तेन ।
६	१४	श्रुत्या	श्रुत्या ।
६	२१	पएषो	यएषो ।
६	२२	यम्ला	पम्ला ।
६	२२	भ्यः या	भ्यःपा ।
६	२३	पमभ्यो	पम्भ्यो ।
६	२४	त्यादि	त्यादि ।
६	२४	दित्या	दित्या ।
७	२	त्यादि	त्यादि ।
७	३	नाम्रा	ना ।
७	४	न्यना	न्यथा ।
७	५	श्र्त्या	श्रुत्या ।
७	८	चेत्या	चेत्या ।
७	९	त्पत्या	त्पत्त्या ।
७	९	काणे	करणे ।
७	११	श्रुत्या	श्रुत्या ।
७	१७	पाश्र	पाश्रु ।
७	१८	रतत्व	रत्व ।
७	१९	लिग	लिङ्ग ।
७	२३	त्पत्या	त्पत्त्या ।
८	१	नां	ना ।
८	३	नं	नम् ।
८	९	त्युक्ये	त्युक्थे ।
८	१४	वं	त्रम् ।
८	१६	यपत्तिः	पर्यत्तिः ।
८	२३	स्येत	स्यन्त ।
९	२	स्यंत	स्यन्त ।
९	२	स्यंत	स्यन्त ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

९	७	नय	नेय।
॥	८	जीवा	जीवो।
॥	॥	प्राणा	प्राणो।
॥	९	ष्टांते	ष्टान्ते।
॥	१२	प्रर्द्दना	प्रतर्द्दना।
॥	२१	तच्चवा	तच्चैवा।
१०	६	ध्याश्रित	ध्यादश्रित।
॥	६	प्रज्ञात्मे	प्रज्ञानात्मे।
१०	११	उपासे त्रैविध्यं	उपासायास्त्रैविध्यमुपासा त्रैविध्यम्।
॥	११	विध्यं	विध्यम्।
॥	१५	तत्राह	त्तत्राह।
॥	॥	षाल्लि	षांल्लि।
॥	१७	सुक्तं	सुक्तम्।
१०	१८	प्यंत।	प्यन्त।
॥	१९	प्युक्तं	युक्तम्।
॥	२०	श्रय	श्रेय।
११	३	यंते	र्यन्ते।
११	७	पतेस्व	पत् तेस्व।
॥	१८	सद्भावे	सद्भाव।
॥	२२	शाखांतरेंत	शाखान्तरेन्त।
॥	२२	चिति	नीति।
१२	२	प्रसिद्धार्थः	प्रसिद्धार्थः इत्यत आह।
१२	४	इत्यतआहस्मृतेस्व	स्मृतेस्व।
५	६	ड्वंतर	द्ध्वन्तर।
॥	१४	स्तत्वं	स्तत्त्वं।
॥	२३	त्वंत	त्वन्त।
१३	४	ग्रहणात	ग्रहणात्।
॥	१४	तदर्श	तद्दर्श।
॥	१२	वच्छव्दस्व	विच्छब्दस्य।
॥	१५	प्रपिष्टौ	प्रविष्टौ।
॥	२०	गंत	गन्त।
॥	२२	परामा	परमा।
॥	॥	षसं	षणं।
॥	॥	वुद्धिः	वृद्धि।
१३	२२	पिवता	पिवन्ता।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१४	१	एघ	एव।
"	२	प्यत्यंता	प्यत्यन्ता।
"	३	ष्टांते	ष्टान्ते।
"	"	चित्य	चित्य।
"	४	श्रंत।	श्रन्त।
"	५	चिणीत्य	चिणीइत्य।
"	१०	श्मश्रा	श्मश्र्वा।
"	"	नित्दि	नित्यादि।
"	"	र्नाम	र्नाम्न।
"	११—१२	द्यपनाचिणाचिसुखेविश्व	दच्यादिषुब्रह्मेत्य।
"	१४	कांत	क्रान्त।
"	१५	त्वन्वस्य	त्वन्यस्य।
"	१६	देशः	देशैः।
"	"	नुयास्य	नुपास्य।
"	१८	भिवानाच्च	भिधानाच्च।
"	२१	स्मति	स्मृति।
"	२२	स्मति	स्मृति।
"	२३	समुच्चपार्थः	समुच्चयार्थः।
१५	२	छायात्मानः	छायात्मनः।
"	१३	न्तरोय	न्तरय।
"	"	वंतर्प	वन्तर्य।
"	२१	दृष्टे	द्रष्टे।
१६	२	वृत्यर्थः	वृत्त्यर्थः।
"	३	कारावाश्चाध्यंदि	काण्वाम ध्यन्दि।
"	६	भाना	भावा।
"	८	नश्यो।	नदृश्यो।
"	"	स्तत्वं	स्तत्वम्।
"	१६—१७	त्यंचमीर्गोदिष्टात्	त्यञ्चमीनिर्दिष्टात्।
"	१७	मांत	मान्त।
"	१८	देशास्च	देशस्य।
"	१९	पदार्थौ	पदार्थौ।
"	२३	पूर्वार्थःपृ	पृ।
१७	७	शब्दाति	शब्दवि।
"	१६	श्योंतः	श्योन्तः।
"	२०	सतः	सन्तः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥	॥	षोंत	षोन्तर।
॥	२२	स्थांतर	स्थान्तर।
॥	२३	कार	कर।
१८	२	द्यूमर्ध	द्युमूर्घ।
=	७	पुरुषेंतः	पुरुषेन्तः।
=	८	पुरुषेंतः	पुरुषेन्तः।
=	९	देवेताभूर्त	देवताभूतं।
=	१०	अतएव	अतएवन।
=	११	द्यूमूर्धत्वा	द्युमूर्धत्वा।
=	११	सुक्त	उक्त।
=	१२	जौमिनि	जैमिनिः।
=	२२	स्थानषु	स्था।नेषु।
१९	२	सास्र्वत्र	सासर्वत्र।
=	३	प्रतियषं	प्रतिविषयं।
=	=	रविरोध	रविरोधं।
=	१३	नंति	नन्ति।
=	१	नंत	नन्त।
=	१६	त्यंतासत्व	त्यन्तःसत्त्व।
=	१७	ध्याभस्य	ध्यायस्य।
÷	१८	तृतीयपादेस्पष्ट।	यह अवतरण है।
=	२०	द्युस्वा	द्युभ्वा।
=	२१	द्युभुवा	द्युभुवा।
२०	२	पाद्य	पाद्यं।
=	५	व्यदेशात्	व्यपदेशात्।
=	६	तद्ब्रह्म	तद्ब्रह्म।
=	८	भिभानं	भिधानं।
=	११-१२	तस्यशब्दः	तस्यशब्दस्तच्छब्दःनतच्छब्दःअतच्छब्दः।
=	१३	चतः	चेतः।
=	१६	कष	कर्ष।
२१	५	स्थितिश्च	स्थितिश्चादनञ्च।
=	७–८	द्यभ्वा	द्युभ्वा।
=	११	अक्षसंवरांत	अक्षरसंवरान्त।
=	११	दित्युक्तं	दित्युक्तम्।
२२	१६	पुरुषमभिध्येतव्य	पुरुषोऽभिध्यातव्यः।
=	१९	चक्रमी	पक्रमी।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

=	२२	स्मिन्नि	स्मिन्निते।
=	=	कुत	कुतः।
२३	७	हर	हरह।
=	=	दृष्ट	कृष्ट।
=	११	लक्ष्मे	लक्ष्मेः।
=	१५	राव	एव।
=	१७	विंदि	वैंदि।
=	२१	लिंगं	लिङ्गम्।
=	२३	इत्याद	इत्यादे।
२४	५	ज्योवो	ज्योवो।
=	७	जोव	जीव।
=	१०	एच	एष।
=	१४	भिधाविनी	भिधायिनी।
=	१७	हरस्य	हरस्य।
२५	१	चर्य	चक्षर्य।
=	४	स्मत्या	स्मृत्या।
=	१०	इत्यच	इत्यच।
=	१६	मिति	माति।
=	१७	मुंनु	मंनु
२६	४	सत्वं	सत्त्वम्।
=	१६	वियोगगत्	वियोगात्।
=	१८	स्मतिः	स्मृतिः।
=	२४	सद्ये	सत्त्वे।
२७	११	स्तत्वं	स्तत्त्वम्।
=	२३	भावाक्षत्त्वादय	भावादक्षत्त्वादयं।
२८	४	सत्वे	सत्त्वे।
=	११	श्रूतेः	श्रुतेः
=	१३—१४	आगसनात्	आगसनात्।
=	१७	स्रोतर।	स्रोत्तर।
=	२१	तत्रयस्य	तत्त्वयस्य।
=	१३	प्रूद्रत्त्व	प्रूढत्त्वं।
=	३२	तदननुपत्तो	तदनपपत्ता।
३०	२	सेषः	शेषः।
=	८	दर्शनात	दर्शनात्।
=	१०-११	प्रकणं	प्रकरण।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

=	११	श्रते	श्रुतेः।
=	=	पत्य	पत्य।
=	१४	बेनाम	दैनाभ।
=	१५	स्तल	स्तत्त्वं।
=	१७	क्रान्त्यो	त्क्रान्त्यो।
३१	१२	शारीररुक	शारीररूपक।
=	१९	भिधार्नस्या	भिधानस्या।
=	२२	स्तलं।	सत्त्वं।
३२	१८	पेयं।	चोयं।
=	२०	महद्दच	महद्दचे।
=	२२	शब्दाते	शब्द्यते।
=	२३	शद्यते	शब्द्यते।
३३	१	पूवाधि	पूर्वाधि।
—	१३	सनाज्ञा	सवाज्ञा।
÷	११	लोहिल	लोहित।
÷	२२	त्यजमाना	त्यज्यमाना।
३५	१२	बेत्कम	वैतत्कर्म।
३६	१८	तस्या	तस्याः।
३७	÷	प्रतिज्ञादिसूत्रम्।	यह सूत्र नहीं है वृत्ती है।
३७	२२	पत्या	पत्त्या।
३८	३	स्योत्पति	स्योत्पत्ति।
३९	२	स्मते	स्मृते।
÷	२०	नाशंका	नाशंक्य।
४०	८	वृत्यर्थः	वृत्त्यर्थः।
४१	१९	त्तदीय	न्तदीय।
÷	२१	स्तल	स्तत्त्व।
÷	२३	कारणा	कारण।
४२	२०	दन्यत्यत्व	दन्यत्व।
÷	२१	नकारेणा	नकारणे।
४३	१५	कारणल	कारणता।
४४	४	शारीरभ्यां	शारीराभ्यां।
÷	÷	कर	करणे।
÷	११	णायस्य	मणयस्य।
÷	१	हारणं	हरण।
÷	१३	स्येवं	स्यैव।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४५	१२	वृत्यर्थः	वृत्त्यर्थः ।
÷	२२	स्तमा	स्तस्मा ।
४६	७	तस्य	तस्य ।
४७	१९	लोकवत्त	लोकवत्तु ।
÷	२१	केवलया	केवलाया ।
४८	७	पूर्वस्मिन्यादे	पूर्वस्मिन्पादे ।
५०	९	स्वभात्वे	स्वभावत्वे ।
÷	१०	कल्प	कल्प्य ।
÷	१६	परिणामत्वा	परिमाणत्वा ।
५२	१३	तस्मादि	तस्मादिति ।
५३	६	पसर्थ	पदार्थः ।
÷	११	सन्य	सन्प ।
÷	१५	भात	भावः ।
÷	१९—१८	विनैरव	विनैव ।
५४	२	एवा	एका ।
÷	३	तद्दृ	तद्दृ ।
÷	१९	तिष्ट	तिष्ठ ।
५५	४	प्रमाण्य	प्रामाण्यं ।
÷	१८	र्दज्ञेयदुज्ञान	दुर्ज्ञेयदुर्ज्ञान ।
÷	२०	समय	समयः ।
४६	१२	पार्या	पर्याया ।
÷	१५	त्यति	त्यत्ति ।
÷	÷	रूपणा ।	रूपण ।
÷	१७	विधी	विरोधी ।
÷	१८	पार्या	पर्याया ।
÷	२३	तस्या	स्तस्या ।
५७	१	ज्ञी	ज्ञो ।
५८	५	इश्वर	ईश्वरे ।
÷	७	इश्वर	ईश्वर ।
÷	८	छिनति	च्छिनत्ति ।
÷	९	त्ततत्त्वं	तत्त्वं ।
५९	७	लब्धा	लब्ध्वा ।
÷	१५	भोक्ता	भोक्ता ।
६०	१०	सुखत्वँ	सुखत्वं ।
६१	९	कारणा	कारण ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६३	८	नियतुं	नियंतुं
६४	२	नैत्राया	नैवाय।
॥	६	जीवस्य	जीवस्य।
॥	१४	क्रमती	क्रामती।
॥	१५	माणा	माणो।
६५	८	स्वचन्द्र	स्वन्द।
॥	१२	भ्युगमा	भ्युपगमा।
६६	१३	नाशक्यं	नशक्यं।
॥	१७	रः	परः।
॥	१८	लात्त	लात्तु त।
॥	२४	दना	दिना।
६७	८	कारण	करण।
॥	९	पुंस्त्वं	पुंस्त्वा।
॥	१४	दिसय	देरूप।
॥	१५	न्निकृष्ट	सन्निकृष्ट।
६८	११	विपय	विपर्य।
६९	६	कर्त्तौ	कर्तृ।
॥	२१	कर्मर्मर्म	कर्म।
७०	७	र्थ्यम।	र्थ्यम्।
७१	१७	पिवेति	पिबेदिति।
॥	२१	भूमिवे	भूमिर्वै।
७२	२	अतः	अन्तः।
७४	२०	द्रियाणा	न्द्रियाणा।
॥	२२	इत्यर्थं	इत्यर्थः।
७५	५	श्रेष्ठः	श्रेष्ठः।
॥	११	सहत	सहित।
७७	६	दि	न्द्रादि।
॥	१३	द्रियाणि	न्द्रियाणि।
॥	२१	सर्ब	सर्वं।
७८	४	मूति	मूर्ति।
॥	॥	कुर्व्वत	कुर्वंत।
७९	१०	तत्रादि	तत्रापि।
८०	१४	जुदती	जुक्रती।
॥	१८	ध्याधि	ध्यधि।
॥	२३	विलात्	विस्वात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

८१	४	त्युक्तं	त्युक्तम् ।
॥	१८	आनर्यक्य	आनर्थक्य ।
८२	१	वृत्यर्थः	वृत्त्यर्थः ।
॥	॥	च्छवुते	च्छुते ।
८३	१४	तदृष्टान्ते	तद्दृष्टान्तो ।
८४	१२	रूपताया	रूपतया ।
॥	१५	दुर्निप्रपतर	दुर्निष्प्रपतर ।
८५	२	हिसा	हिंसा ।
८६	१३	मत्रं	मात्रं ।
॥	१८	सार्थः	सार्थ ।
८७	१३	गग्जा	तज्गा ।
॥	२७	कारणर्थ	कारणार्थः ।
॥	२४	सुराभ्यउत्सृष्य	सुणभ्यउत्सृष्य ।
८८	२	नाड़ीसु	नाड़ीषु ।
॥	६	आत्मानः	आत्मनः ।
८९	२३	सगुणात्व	सगुणत्व ।
९०	३	प्रधान्य	प्राधान्य ।
॥	६	प्रतिषर्धं	प्रतिषेधं ।
॥	१२	सूय	सूर्य ।
॥	२२	भात्का	भाक्त्व ।
९१	२३	त्यादिनां	त्यादिना ।
९२	२१	मलबते	मवलम्बते ।
॥	२२	परिक्छिन	परिच्छिन्न ।
९४	६	पुर	पुरु ।
९५	१९	कस्या	कस्य ।
॥	२३	परित्यग्य	परित्यज्य ।
९६	८	सुक्तमएवे	सुक्तमेवे ।
॥	१८	वत्या	वुद्ध्या ।
॥	१९	स्वर्णे	स्वादै ।
९८	१४	सनेपि	सनेयि ।
९९	४	वुद्गथ	वुद्गीथ ।
१००	९	नंदयो	नंदादयो ।
१०१	२	सति	प्रति ।
॥	१६	यथाआत्मेति	. . . .
१०२	१६	भद	भेद ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥	१७	ब्रह्मणै	ब्रह्मणे।
१०४	१९	विधूयै।	विधूये।
॥	२३	शाध्या	शाद्या।
१०५	१	षिते	यिते।
१०७	६	शारीर	शारीरे।
॥	१७	लक्षणा	लक्षण।
१०८	११	शावरा	शावर।
१०९	१९	मुरुष	पुरुष।
१११	२	करण	करणे।
११३	२१	एन्द्रिय	ऐन्द्रिय।
११४	१३	हेतु	हेतुः।
११९	७	भाव	भावे।
॥	९	श्रतेः	श्रुतेः।
१२१	६	क्रिवा	क्रिया।
१२३	८	पारिप्लव	पारिप्लव।
१२४	४	दिष्यन्ती	दिषन्ती।
१२५	३	स्मर्यंते	स्मर्यते।
॥	१७	मुमुक्षणा	मुमुक्षूणा।
१२६	५	त्यावा	त्या।
१२७	१२	द्रूपा	द्रूपा।
॥	१३	रूठ	रूढ़।
१२९	४	यतित	पतित।
१२०	८	सयना	संयमा।
१३७	२	प्यात्म	प्यात्मे।
१३३	२	युक्तां	युक्तां।
॥	९	ग्यता	ग्रता।
॥	१४	समाधते	समाधत्ते।
॥	१८	तदा	सदा।
१३५	१०	श्रतेः	श्रुतेः।
१३६	११	मुक्ता	मुक्त्वा।
॥	१४	प्रतिरुभ	प्रत्युभ।
॥	१९	द्रूहितं	तद्रूहितं।
१३९	१	दग्धा	दग्ध्वा।
॥	१९	सत्य	सत्प।
१४०	६	प्राणनां	प्राणाना।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥	१६	प्रज्ञीयते	प्रज्ञीयंते ।
१४१	९	नाद्या	नाद्या ।
॥	१३	करण	करणे ।
१४२	४	अययने	अयने ।
१४३	३	पपत्त	पपत्ते ।
॥	५	पत्य	पत्य ।
॥	१०	कार्वं	कार्यं ।
॥	१६	व्याति	व्यति ।
१४६	१३	इत्यक्तः	इत्युक्तः ।
॥	१४	स्यव	स्यैव ।
१४७	७	ङुमो	ङ्लो ।
१४८	३	मुति	मुक्ति ।
॥	८	सतोपिम	सतोपि ।
१४९	१०	सहखे	सहस्रे ।
॥	१३	शरीर	शरीरा ।
॥	१९	यागिनः	योगिनः ।
१५०	६	अप्नोति	आप्नोति ।
॥	७	अधि	आधि ।
॥	८	श्रति	श्रुति ।
१५१	६	मत्य	मत्य ।
॥	९	दीदिकायां	दीपिकायां ।

इति शुद्धाशुद्ध पत्रं समाप्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu